

A HUNYADMEGYEI
TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT

VI-İK

ÉVKÖNYVE

AZ 1889-İK ÉS 1890-İK ÉVEKRŐL.

SZERKESZTETTE

AZ IGAZGATÓ VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

MAILAND OSZKÁR

TÁRSULATI TITKÁR.

KOLOZSVÁRT,

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA

1891.

ÉRTEKEZÉSEK, FELOLVASÁSOK.

ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉD.

Tartotta az 1890. évi közgyűlésen Gróf KUUN GÉZA.

Tisztelt Közgyűlés!

Társulatunknak e mai napon befejeződő éve azon körülmény-nél fogva is nagy jelentőségű, hogy muzeumunk valahára ingyen való s az azelőttinél téresebb hajlékba költözhetett, hol, ha eddigi örvendetes növekedésének megfelelő arányokban is fog gyarapodni, előreláthatólag egyhamar a kiállítására szükséges tér hiányával nem lesz. Hogy ez így történt, azt közoktatásunk két miniszterének köszönhetjük s köszönjük az őszinte hála érzéseivel egyletünk legnagyobb nyilvánosságának e helyén. Nagyemlékű Trefort Ágoston hozzá intézett folyamodványunk következtében muzeumunk elhelyezésére a dévai régi reáltanoda épületének balszárnyát jelölte ki s ez intézkedését az utána következett jelenlegi vallás-és közoktatásügyi miniszter gróf Csáky Albin ő Nagyméltósága nemcsak helybe hagyta, de óhajtva várt kivitelét is elrendelte. A művelődés érdekében tett intézkedések hasznai nem maradnak el, sőt elég gyakran nem is sokat várokoztatnak magokra s nincs kétség benne, hogy az ezelőtt házbérre fordított összegek felszabadultával egyleti céljaink az eddiginél nagyobb mértékben fognak előmozdítani. A vallás- és közoktatásügyi miniszter kegyes pártfogása egyletünk jövője iránt viseltető bizalmunkat még fokozza, s mind jobban megerősíti. Magunk csüggednénk-e, mikor mások bizalommal vannak irántunk, mikor a közoktatásügyi miniszter ő Nagyméltósága muzeumunknak ügyét, ásatásainkat kegyes pártfogására méltatja, mikor a társintézetek s mind azok, kiknek a történelem és régészet terén szavuk van, elismerőleg nyilatkoznak munkásságunkról s a művelt közönség hazánknek

tőlünk legtávolabb eső megyéiben is érdeklődéssel van társulati életünk kiválóbb mozzanatai iránt, kérdelem e biztatások, e kedvező helyzet daczára is mi magunk csüggednének-e, kiknek bizony elmulaszthatlan kötelességünk magunk iránt törhetetlen bizalommal lenni? Távol legyen tőlünk a csüggedés, sőt inkább erősödjenek meg bennünk az a meggyőződés, hogy a bizonytalan jövő igyekeztünket jó szerencsésé teendi! Vajha megyénk fiai és leányai az eddigénél nagyobb mértékben iratkoznának be tagjaink közé s azok, kiktől tekintettel vagyoni állapotokra nagyobb áldozatot is várhatunk, neveiket alapítóink aranykönyvébe iktatnák! Bezzeg az angol countyk ilyenemű egyletei gyorsan mennek elő, mert a területeiken lakók tömegesen vétetik fel magokat tagsági kötelelkeikbe. Azt mondják, hogy jelenleg annyi az egylet, hogy az ezek iránt legérdeklődőbb is mindegyiknek eleget nem tehet. Teljesen igaz, de megjegyzem, hogy minden gondoskodás a közvetlen közelből indul ki s mindenek előtt a legközelebbire irányul s a közelben is azt kell néznünk, a mi érdeklődésünkre kiválóan méltó s közreműködésünkkel állandónak lenni ígérkezik. Ilyen a Hunyadmegyeire nézt a hunyadmegyei tört. rég. egylet, melynek oly nagy kiterjedésű munkaköre van, hogy az évtizeken át tartó folytonos és nem lankadó igyekezet is távolról sem fogja kimeríteni a teendőik hosszú sorát. Gyakori csatazajt visszhangoztak hegyeink, folyóink vizei gyakran elegyedtek vérrel, a mezők érett gabonáját sokszor taposta száguldó ellenség, a szászvárosi Muncsel látta ez országrész ős lakosait, a dák és római kardok fénye a Sztrigy s Maros vizeinek felszínén visszatükröződött, Sarmizegethusa romjai tanuskodnak a római birodalom hatalmáról s műveltségéről, a vajda-hunyadi szirt kriptái csendje megszólal a költő kérdésére, a ki tőle Hunyadi János és Mátyás felől óhajt hírt hallani s így dörmög «nincsenek!» Déva vára dicső emlékü fejedelmünket Bethlen Gábort nem egyszer fogadta falai közt, a kenyérmezei és piski-i csatater emlékoszlopai nemzeti létünk különböző korszakokban történt győzelmeinket hirdetik s «a hív érti a szent jelenést, s felriad álmaiból.» A régészetnek is megyénk kimeríthetlen bányája, hiszen már évek óta ásatunk Sarmizegethusa helyén s mégis aránylag kis terület az, mit fáradhatlan régészeink eddigelé az archaeologia céljaira feldolgozhattak.

Megyénk területén az ethnographiának számos érdekes problémája vár óhajtott megoldásra. De nem fűzöm tovább a megyénk monographiájához tartozó különböző tanulmányok díszes koszorúját. Mind ez sok munkát igénylő dolog, a mi csak hosszú időn át fog végeztetni, pedig mind ezen szakok társulatunk körében kitünő művelőkre találtak. Egy ily egyletet a hazájáért s megyéjeért lelkesülő igaz szívű Hunyadmegyei nem lehet, hogy ne pártoljon s ha ilyenek eddig vonakodtak a tagjaink közé való felvételtől, ezt máskép nem tudom magamnak kimagyarázni, mint hogy egyletünk iránt nem voltak kellőkép tájékozva. Vajha itt mondott szavaim többeket céljaink, munkaprogrammunk felől felvilágosítnának, hogy ezek is tagjaink sorát szaporítsák s csatlakozásokkal azok megjelenésének, részvételének gyűléseinken örvendhetnének, kiket eddigelé fájdalmas szívvvel a távollevők közt tudtunk!

Néhány évtizzel ezelőtt leginkább a nagy városok dicsekedhettek muzeumokkal s a kisebb városokban, kivéve a kiveendőket legfeljebb a tanintézetek birtak némely gyűjteményekkel és ezekben is sok volt a hamisítvány, a curiosum, mely a kíváncsit gyönyörködhetette, de a tudnivalókat vajmi kis mértékben elégitette ki. A hangzatos felírások, melyekkel az ilyen tárgyakat megjelelték, nem ritkán anachronismusokat s képtelenségeket mondottak. A régészeti kritika s tájékozottság a jelen század elején Nyugat-Európa legműveltebb országaiban is csupán csak igen szűk körre szorítkozott s ne csodálkozzunk, ha a budapesti egyetem régibb keletű numismatikai gyűjteményében e falsumok oly feltűnő számával találkozunk. Ez a gyűjtemény harmincegynehány év előtt a Barátokteri klostromban elhelyezett egyetemi könyvtár végső szegletszobáckájában őriztetett s jól emlékezem, felejthetlen emlékü tanárunk Kiss Ferencz numismatikai előadásai közt gyakran nyitotta meg a szekrényeket, hogy a falsumokat a kezénél levő eredetiekkel összehasonlítsa s velünk idejekorán észrevétesse a hamisítás legbiztosabb jeleit. Most az archaeológiára nézt fontos vidékek kis városai is felette érdekes muzeumokkal bírnak, melyek azon vidék régiségeinek lehetőleg teljes gyűjteményeit tárják fel. Istriának egy ilyen jeles muzeuma a Parenzói s Olaszországban az Estei (Ateste),

melynek katonai dolgokra tartozó feliratait, más ilyenmő inscrip-tiókkal kibővítve, Pietrogrande ismertette. Könyvében a római kori Ateste megújul, mintha csak szűk utcáin járnánk, forumán szemlélnők a törvénykezők és tanácskozók csoportjait, castrumában a katonai élet változó jeleneteit látnók, a legénységet, a törzstiszteket, a signifert az egyes cohors jelével, az aquilifert az egész legió zászlójával, a *collegium veteranorum Augustorum* tag-jait, a kik a háborúk fáradalmi után e városban találtak pihenő helyre. Nem kevesebbé újul meg szemünk előtt Király Pál tisz-telt könyvtárnokunk mesteri feldolgozásában Apulum, Sarmizege-thusa és Micia képe. Azon városok lakóival együtt kelünk, elki-sérjük őket foglalatosságaik helyeire, szentélyeikbe, formulaikra, gyűléseikre, laktanyáikba, vendégségbe megyünk vele, fürdőiket meglátogatjuk, amphitheatrumaikban osztozunk mulatságaikban, kísétálunk a *hortus suburbanus*-okba, megpihenünk atriumaikban, családi életükbe bevezettetünk, menyegzőiken velek örvendezünk s temetéseiken illő részvétellel jelenünk meg. Pietrogrande, kinek «Ateste nella milizia imperiale» című művéről az olasz archaeolo-gusok dicsérőleg szólnak, több katonai és politikai intézményt olvasóinak részletesen magyaráz és ezzel munkájának a kellőnél nagyobb terjedelmet adott, pedig ezek az intézmények a classikai ó-korról írt minden bővebb realencyclopaediában úgy is benn foglaltatnak és legtöbbször nem volt semmi szükség ezek tüzetes előadására. Az olasz Kritika azt is kifogásolja Pietrogrande köny-vében, hogy nyelve és irálya nem eléggé tiszta olasz s a mi nagy dolog Olaszországban, a műízlés követelményeinek nem eléggé felel meg. Király Pál könyvtárnokunk említettem mono-graphiáiban épen a kellő arányok gondos megtartását s a feles-leges elkerülését constatálhatjuk s nyelv és irány dolgában legjobb magyar prózaistáink kis csoportjából való, a kik a tollat nemcsak a gondolatok és érzések kifejezőjének tartják és tudják, hanem azon igyekeznek, hogy vele ép annyira fejezzenek ki művészi ideált és tökélyt, mint a hivatott festő és szobrász ecsetjével s vésőjével.

Egyleti életünk mult évének legkiválóbb s örvendetes ese-ményei: a várhelyi amphitheatrum birtokba vétele, hol minél elébb rendszeres ásatásainkat is megkezdjük s múzeumunknak

már említett előnyös elhelyezése. A muzeumtárgyak átköltözését és elrendezését Téglás Gábor tisztelt muzeumigazgatónk szakavatottan, a tőle megszokott fáradhatlan buzgósággal eszközölte. Az öröm érzései közé azonban a bánat és szomorúságé is elegyülnek. Két alapító tagunkat ragadta ki közülünk a kérlelhetetlen halál, s olyanokét, kik nagy mértékben birták tiszteletünket s szeretetünket. A f. év elején Tornya Sándor szállott sírba s öt pár hónap után báró Orbán Balázs követte. Mind kettő érdemeit társulatunk emlékbeszédekkel fogja évkönyveibe igtatni s én ez alkalommal csak is egyletünk azon mély részvétének adok kifejezést, melylyel a gyászhiért vettük s mely szívünk húrjait erősen megilletvén, azokon tartós bánatunk viszhangja reszket. Báró Orbán Balázs csak egyszer jelent meg közöttünk s látva munkánkat s értesülve céljainkról, legott, minden felszólítás nélkül, alapítónkká lett s alapítványát nem vagyona feleslegéből hozta oltárunkra, hanem, mint azt számos más alapítványával is tette, nélkülözések árán meggyűjtött filléreiből. Bizony erős érzés a hazaszeretet, bizony a művelődés érdekei felettébb nagy hatalommal ragadják meg a jók és nemesek lelkét s ellentállhatlanul viszonzák a közadakozásnak a hazai célokra hozandó áldozatoktól szüntelen lángoló oltára felé. habár nélkülözniök is kelljen azok miatt s hozzák áldozataikat szerényen, nagy szerénységgel és gyönyörűséggel. Tornya Sándor Hunyadmegye fia volt s nemcsak régi nemzetsége emlékei kötötték megyéjéhez, hanem szívből-lélekből a miénk volt. Várhelyi ásatásaink körül magának kiváló érdemeket szerzett, régibb közgyűléseinken többnyire jelen volt, igyekezett másokban is érdeket gerjeszteni társulatunk iránt, egyike volt első felolvasóinak s a sphragistikáról tartott felolvasásával középkori historiánknak egyik érdekes részét vette művel alá. Az ilyen férfiakról méltán mondhatta koszorús költőnk:

«A' derék nem fél az idők mohától,
A' koporsóból kitör és eget kér,
'S érdemét a jók, nemesek, 's jövendő
Századok áldják.»

E példák vésődjenek mélyen mindnyájunk lelkébe s azok, kik bármi okból eddig távol tartották magokat egyletünktől, vagy idők multával megszüntek érdeklődni iránta, értsék meg az idők

intő szözatát és hozzánk állva támogassanak jó igyekezeteinkben s céljaink elérésére irányuló munkánkban.

A mai közgyűlésünkön megjelenteket, a társintézetek tisztelt küldöttjeit, dr. Czobor Bélát s dr. Hermann Antalt, kik e mai napon nagyérdekű felolvasásaikkal fognak szerencsétleni, egyletünk nevében szívesen üdvözlöm s ezzel megnyitottnak nyilvánítom a hunyadmegyei történelmi régészeti társulat XI-dik közgyűlését.

EMLÉKBESZÉD TREFORT ÁGOSTON FELETT.

Irta és felolvasta: TÉGLÁS GÁBOR muzeum-igazgató.

(Elmondattott: a társulatnak 1889. évi június 30-ki közgyűlésén.)

Bármilyen szűk körre szorítkozzék társulatunk működése, lehetetlen részt nem követelnünk ama fájdalmas veszteségekből, melyek a lefolyt évben a magyar tudományosság és közélet annyi jelesének elhunytával irodalmunkat gyászba boríták. — A dicső és feledhetetlen királyfi mellett, ki tudományosságunknak nem csak készséges pártfogója, hanem úttörő munkása, első-rangu csillaga vala, a frissen felhantolt, s a nemzeti kegyelet könnyűívelel áztatott sírdombok hosszú sorában alig életre kelt társulatunk is három tiszteleti tagját, névszerint Henselman Imre, dr. Romer Flóris és Trefort Agost jeleseinket gyászolja s e mai közgyűlésünkön munkásságunk egy évi eredménye helyett mindenekelőtt e súlyos veszteségekről kell beszámolnunk, mely veszteséget a magyar tudományosság minden tényezője a legmagasabbtól a legkisebbig mindnyájunkat megdöbbenéssel töltöttek el. S midőn erőtlen szavamat a mélyen tisztelt társulati választmány határozata következtében Trefort Ágoston tiszteleti tag és a magyar tud. Akadémia elnökének elhunytá felett érzett mély részvétünk és fájdalmunk tolmácsolására emelem, nem azért vállalkozom e szokatlan s erőimet messze túl szárnyaló feladatra, mintha megfeledektem volna arról hogy társulatunk kipróbált jellességű szónokai és szépírói sokkal méltóbban vállalkozhatnak vala ama nagy eszmék s nemes czélok méltatására, melyeknek megdicsőültünk élete szentelve vala. Az arhaeologiai ásó, a

geológiai kalapács az eloquentiának nem valami biztos fejlesztői e szerepkörömmel és munkairányommal annyira ellenkező megbízás előtt, mégis tisztelettel meghajlom, s szolgáljon mentiségemül egyfelől az a tudat, hogy mint a néhai miniszter anyagi pártfogása mellett létesített és fenntartott társulati múzeumnak érdemetlen igazgatója, szerény állásomból kifolyó kötelességnek ismerem helyt állani, midőn ez intézmény legnagyobb jóltevőjének emlékezetéről van szó. De másfelől a mélyen tisztelt közgyűlésnek azzal a kijelentéssel is tartozom: hogy mélyebb és igazi hála érzelmei alig fűzhetnek valakit sorainkból a megdicsőülthöz, mint csekélységemet, ki oly intézet kötelekében vagyok szerencsés működni, mely intézet megizmosodását s netán felmutatható sikereit legfőbbképen Trefort Ágost miniszter államférfiúi felfogásának, az erdélyi részek iránt annyiszor kitüntetett jóakarátának köszönheti s mely intézmény szolgálatában nyílt alkalmam azon, bár parányi, de szívem legőszintébb indulatából fakadó tevékenység kifejtésére, mely munkásságnak a társulat lekötelező figyelmén s a magyar tudományos Akadémia kitüntetésén kívül épen a megboldogult miniszterünk kegyességéből oly bizalmi állást köszönhetek, melyért kétszeres kötelességemnek ismerem nemcsak elfogadni a mostani megbízást, midőn e díszes gyülekezet kegyeletét vagyok szerencsés tolmácsolni, de egyúttal hálával adózni azért, hogy a nagy halott iránt érzett hálatartozásom némi lerovására alkalmat méltóztatnak részemre szolgáltatni.

Trefort Ágost első nyilvános szereplése épen a nemzeti ébredés idejére a harminczas évek végére esik, s mint zsenge ifju, oly korban, midőn a fiatalságból vajmi kevesen sejtik a komolyabb hivatás előfeltételeit, már azzal az erős elhatározással képezte magát íróvá: hogy a szellem fegyverével felvértezve, az új Magyarorszag előharczosaként szolgálhassa hazáját. Magyarország alkotmányát messze meghaladták volt már a kor uralkodó eszméi, de a modern alkotmányosság elveinek csak hosszú nehéz küzdelem után hódolt meg az ősiség sáncaiban megcsontosodott nemzeti közvélemény. Trefort és ifju bajnoktársai tisztában voltak azzal: hogy csak a tudás forrásából meríthetnek a titáni munkához erőt. A francia és angol nyelvek ismeretével érkezvén Budapestre. Jogász évei alatt Rousseau, Voltaire, Montesquieu, Segiertől

Napoleon oroszországi hadjáratát, Davn Velencei történelme, Mignet A francia forradalom történetét olvassa eredetiben a Shakespeare, Walter Scott, Byron, Gibbon római birodalom hanyatlását és Hume műveit angolul tanulmányozza. Ez olvasmányok, valamint ama kiváló férfiak gondolkozásmódja, kikkel szerencsés neveltetése összehozta, éles ellentétben állottak az akkori Magyarország uralkodó felfogásával s még inkább vonzották a lelkes tanulni vágyó ifjút a civilizáció vezér népeihez. Alig rázta le a pesti egyetem porát, 1836 ápriljében, alig 19 éves korában európai körútra indult. De nagy protectiói daczára sok nehézséggel s azzal a szükségszülte hazugsággal nyerte meg a távozási engedélyt: hogy gazdasági tapasztalatokért kél útra. Annál mohóbban siet a késedelem utánpótlásával bemélyedni a szellemi és anyagi haladás intézményeinek tanulmányozásába. De az utazás csak postakocsival történhetik s így teszi meg a Prága, Drezda, Lipcse, Berlin, Hamburg, Lübeck felé vezető hosszú utat. A szellemileg már előrehaladt, de politikailag a hazánknál nem sokkal kedvezőbb helyzetben élő Németországból az absolutizmus és szellemi tespedés békóiban nyögő Oroszországhoz látogatva át. Moszkvából a finnekhez vezetí szenvedélye, sőt Skandináviát se kerüli el, hol az iskolaügy eléhaladottságának üdvös eredményei nem tévesztik el rá hatásukat. A kicsiny, de irigylésre méltó polgári jólétnek örvendő Dániából Angliába hajózik s augusztus és szeptember hónapokon át az ipar, kereskedelem alig álmodott fejlettségének szemléletébe merülve, az alkotmányos szabadság éltető légkörében még keservesebben esik saját elmaradottságunkra gondolni.

Csak a közbejött időromlás és utitársának vonakodása terelik el utirányát az általa bálványzott É.-Amerikától Franciaország felé. De az ott töltött két hónap alatt annyira a francziák rabjává lesz: hogy még élte alkonyán is ott keresi szellemi felfrissülését s legszebb beszédei, sőt emlékiratai formában, tartalomban a francia írók befolyását tükrözik vissza.

A következő 1836. januárjában Provence s a Riviera gazdag természetének szemléletében merül el. De Genuából gyorsabb tempóban siet vissza, mintha a hazai határ közalgése delejező hatást gyakorolna reá. Milano felséges domja, Velence nagyságá-

nak haldokló emlékei alig állítják meg s 1837 február 7-én, épen születésnapján, üdvözli újból a sovárgott hazai földet. A hazája sorsán desperáló, sok állami intézmény czélja és létjoga iránt kétségesskedő ábrándos ifju helyett józan fiatal emberként tér vissza. A hosszu utazás, a kitünőségekkel folytatott eszmecsere megadák a világ- s emberismeretet s kifejleszték benne a praktikus észet s mint emlékirataiban feljegyezte: «azóta a legrosszszabb viszonyok közt sem a maga, sem a haza sorsa fölött kétségbeesni nem tudott.»

Egy évi utazásának gazdag tapasztalatai meghatványozák különben is erős tettvágytól duzzadozó munkakedvét. Szégyenkezve kelle hátramaradottságunkat bevallania s mert a közdolgokra fiatal koránál fogva befolyást még nem igényelhetett: először is művészi téren tűzte ki az alkotás lobogóját. 1838. december 22-én a «Társalkodó»-ban lelkes felhívást intéz az ország jobbjaihoz egy Pesten alapítandó művészi egyesület ügyében. Hőslelkű hadvezérek és derék statusférfiak nem árasztanak ős Görögország történetére több fényt, mint ama lángelméjű művészek, kiknek lélekiemelő szüleményei minden időre remek példányokul fognak szolgálni. A Pantheon, a mindent leromboló s föloszlató idő daczára, még most is Athene dísze és büszkesége. A művészetkedvelés, műipar s ezek gyümölcsei általában határozzák meg a népek műveltségi fokát; s ha Olaszország egykor megsemmisülne s minden szellemkincsei és évkönyvei szétporlanának s elhamvadnának is: Raphael egyetlen festménye elég lenne arra, hogy az olasznak, mint a polgáriasodás igen magas fokán álló népnek nevét és hírét föntartsa!

Nem csoda, ha a lelkes szózat visszhangra talál s 1839 február 13. ugyancsak a Társalkodóban a művészeti egyesület programját gr. Dessöffy Aurél, br. Eötvös József, br. Józsika Miklós, Lukács Móricz és még öt más kitünőség társaságában adja ki Trefort, alapját vetve ezzel a ma oly szépen virágzó s nagyszabásu működést produkáló képzőművészeti társulatnak. Ez a nemes kezdeményezés hozta közelebbi viszonyba Trefortot azon kiváló egyéniségekkel, kiknek Magyarország társadalmi és politikai ujjaszületését köszönhetjük s kiket az ujítás ellenzői rosszul alkalmazott gúny gyanánt, a ma annyira tisztelt, doctrinairatív cím-

mel próbáltak megbélyegezni. Trefort a haladás ügyének fáradhatatlan szóvivője s mert a célbavett átalakulások megvalósulását historiai alapon képzelte: specialis történelmi íróvá akarja magát képezni. A történetírás feladatát nyomozva, még mint az udvari kamara fogalmazó gyakornoka államférfiui magaslatra helyezkedik, midőn a nemzetiségek éles elkülönültsége okainak magyarázatát sürgeti, mert csak e szomorú jelenség okainak ismeretével vonhatunk következtetést hazánk jövőbeli alakulására. Történelmi és közgazdasági tanulmányaival egyaránt Angliát választá mintaképül s egyik ambícióját épen az angol forradalom történetének megírása képezé. A sajtókész kézirat 1849-ben Pest bombáztatásakor a lángok martaléka lett s ő e fatumszerű eseményből azt az intést olvasta ki: hogy nem annyira az irodalom, mint a cselekvés emberének született.

Csakhogy ez intést szószerént sohase követte s nemcsak pályája kezdetén, mikor nemzetgazdasági és történelmi értekezései sűrű egymásutánban követték egymást; de később, miniserege alatt is, mikor valóban a tettek emberévé vált, sűrűn vette igénybe eszméi terjesztésére a sajtó közvetítését. 1840-ben a sajtó jelentőségét annyira érezte Trefort, hogy elvtársaival az első tudományos folyóiratot, a «Budapesti Szemlét» kezdi szerkeszteni. A szoros értelemben vett essay irodalom, mely tényleg Trefort első zsenyéviel köszönt be nálunk a báró Eötvös József, Lukács Móricz Szalay Lászlóval közösen vezetett Szemle ama tanulmányaiban találja folytatását, melyekkel az új iskola, a nemesi kiváltság ellen a polgári egyenlőség, parlamenti kormányzat nevében síkra szállt.

Gr. Széchenyi István társadalmi téren, Deák Ferencz, Kossuth Lajos, felsőbükki Nagy Pál a rendek tábláján, gr. Battyány Lajos, báró Eötvös József a főrendek közt már hadat izentek volt a rendi alkotmány és ősiség elavult intézményének; de a népszabadság, a parlamenti kormányzat eszméjét a sajtóban ez az írói kör juttatá először érvényre. Hogy a fiatal Trefort magvas tanulmányai, formában, tartalomban egyaránt magasröptű hirlapi cikkei mekkora figyelmet keltettek: azt legjobban elárulja a magyar tudományos akadémia, midőn az alig 24 éves ifjút tagjainak díszes koszorujába választja. S ha lehet fokozásról egyaránt szó, azt mondhatjuk, hogy a fiatal Trefort tudományos hírnevét

csak politikai tekintélye multa felül, úgy hogy a rideg önbecsét teljesen ismerő és másokkal éreztető Szalay László is siet a Pesti Hirlap szerkesztői vezérkarába Trefortot besorozni. Trefort a Budapesti Szemlében és Pesti Hirlapban kiadott alkotmány-történelmi és nemzetgazdasági cikkeivel az eszmék zűrzavarába irányt és világot hoz. Akadémiai székfoglaló értekezése: (Az angol alkotmány kifejlődéséről) egyenesen Anglia alkotmányos harcainak folyamatát csak azért tárja honfitársai elé, hogy felmutathassa a hazai törekvések és politikai küzdelmek remélhető phasisait. Már akkor fennen hirdeti Trefort, hogy az alkotmányos önkormányzat, a polgári jóllét és állami önállóság egyedüli biztosítékául nem tekinthetők. Míveltség, vagyonság és egészség képezi mindjárt kezdetben Trefort jelszavát. A népmíveltség, polgáriasodás elsőrangú terjesztőinek még 1840-ben (Az anyagi érdekekről) a gazdasági egyleteket, hitelszövetkezeteket és vasutakat jelöli meg s az urbériség, ősiség eltörlését, a parlamenti kormányzást valódi szónoki hévvel és lelkesedéssel sürgeti. A bécs-pest-debreczeni vasutvonal állami kiépítésének nemzetgazdasági és politikai fontosságát ő ismeri fel legelőször. S mert rövid nyilvános szereplése alatt is tapasztalni kelle, hogy a legszentebb ügy s legüdvösebb eszme se hódít egymagában: a nálunknál boldogabb viszonyok közt élő népek követésreméltó példáinak, irigylendő kereskedelmi ipar-forgalmának fejtegetésével igyekezett szavainak nagyobb nyomatókat és súlyt kölcsönözni oly időkben, midőn a nemzetgazdaság tán még bölcső korát éli nálunk. És jóllehet, alig félszázad se választ el minket a doctrinairek fellépésétől: szinte lehetetlenség a mai kor perspektívájával amaz idők eszmeáramlatát, közigazdasági irányelveit megérteni. Milyen idők valának azok t. közgyűlés, midőn a Fáy András által kezdeményezett első hazai takarékpénztár részvényeit az eredeti 200 frt helyett 100 frttal kelle kibocsátani s még így se nyerhettek kellendőséget; mikor ugyanaz a takarékpénztár egész évi kezelési költségeit 2159 frt tiszta jövedelmét évi 2000 frtnál a vérmesebbek se merék többre becsülni. Csodálhatjuk-e azután, hogy Michael Chevalier nemzetgazdasági felolvasásairól szólva Trefort keserű kifakadásokra ragadtatja magát a multak hagyományai mögé menekülő ósdiak rövidlátósága s az ország és

nemzet lassu elvzését szinte kárörömmel szemlélő kormányzat indolentiája felett s még 1845. márcziusában se reméli egy-két országgyűlés előtt bekövetkezhetőnek az alig pár év mulva mégis megvalósult állami átalakulást s különösen a politikai jogok monopoliúmának és a nemesség adómentességének megszűnését.

De Trefort reformatori actiója nem szorítkozott kizárólag a publiczistikai térre, hanem Zólyom szabad királyi város küldöttjeként az 1843/4 országgyűlési gyűlés munkálataiban is előkelő szerepkört foglal el. Szellemes, a tárgyat több oldalról megvilágító felszólalásai, és a Nyugat-Európai viszonyok bő ismereretéből fegyverkező érvelése, ellenfeleit finom satírával ostorozó, de azért soha sem kiméletlen replicái — még jobban növelték a journalistikába kivívott nagy tekintélyét. A kereskedelmi bizottságban ugyan édes-kevés szerepkörre talált; de annál sűrűbben találkozunk reformjavaslataival a Pesti Hirlap hasábjain, mely lap időközben a rideg Szalay kezéből a simulékonyabb s a magyar közönség ízléséhez szerencsésebben alkalmazkodó Csengery kezében 10.000 előfizetőjével az új politikai iskola hatalmas orgánúmává nőtte ki magát. Csupán a vámügyről irt cikkei, replicái kötetnyi terjedelmet tesznek ki. S midőn Liszt Ferencz iskolája nálunk is megteremtette a védegyleti mozgalmakat: Trefort ez iránynak elsőrangu úttörőjévé és szószólójává szegődik. A rajongók — s pedig ezek képezték a többséget — Magyarország gyáriparának varázsszerét látták a védegyletben; de Trefort és az Európai míveltség szemüvegével mérlegelő társai csupán preszsióznak szánták az egészet Ausztria vámpolitikájával szemben, s kezdettől fogva tisztában voltak a terv kivihetlensége felől. A hazai ipar felvirágzásának valódi biztos emeltyűjét a belfogyasztásban kereste már akkor Trefort s ugyanezen irányban, később a miniszteri székről nem egyszer emelte fel kérő, intő szavát, sőt 1886-ban rendeletileg a hazai forrásokhoz kötötte a hatósága alá eső állami tanintézetek bevásárlásait?

Mint elismert országos nevű államférfiú 1845-ben másodszer kel útra, hogy Olaszországban, vagyis ott vegye fel a tanulmányok fonalát, hol 1836-ban félbeszakította. Itáliából Hellas vonzotta magához s a klasszikus ó-kor lélekemelő hagyományai után Törökország, Kis-Ázsia, majd Assyria-Babylonia emlékeinek szem-

léletében élesíti históriai szellemét, a nemzet jövőjéért rajongó töprengésével nyomozva mindenütt az ó-kori hatalmas államok és nemzetek feloszlásának processusait és indokat.

Kelet szociális és közéleti degeneratiója, a török birodalom romlott közszelleme a folytonos haladás, minden irányu mivelődés s főleg a kereskedelem, ipar, consolidáló hatását még elevebben érezteté Trefort philmagyar lelkületével. S midőn így szinte megittasulva a klasszikus hajdankor benyomásaitól visszatér, itt beköszönt 1848. Rajongó lelkesedéssel üdvözi az első felelős magyar miniszteriumot, melynél a földmivelés és kereskedelmi államtitkárság nagyszabásu terveinek megvalósítására csakhamar alkalmat is nyujt. Ifjúkori álmait valósítja meg a parlamenti kormányrendszer s duzzadozó tettvagyával elé akarja varázsolni a főváros és ország kereskedelmi forgalmát; terményeinknek piaczi összeköttetéseket keres a külfölddel s javában dolgozik a kereskedelmi törvényjavaslaton, midőn a forradalom viharja hirtelen kitör és minden munkáját halomra dönti. Lelke nem törik meg, mint Széchenyi Istváné, ki mindent elveszettnek hitt; de érzi, hogy az alkotás ideje lejárt s legalább életét siet a remélt jobb jövőnek megmenteni.

1850-ben tér vissza Münchenből, az Alföld kellős közepén, Csaba-Csüdön, Szarvas közelében, honfibanatával könyvei közé temetkezve, a nyilvános élettől teljesen félrevonul.

Kedvencz francia írói mellett a szépen viruló kis családi kör enyhítgeti lelke kezerveit s teremtő szelleme a békésmegyei gazdasági egyletnek ad életet, hogy legyen legalább egy összetartó kapocs a honfiak között, időnként eszméiket kicserélhessék. E gazdasági egylet közgyűlésein jajdul fel sértett nemzeti önérzetük s élesztgetik a reménység alig pislánkoló mécsét. Valóságos akadémiai szabásu beszédek hangzottak el abban a kis körben s az akkori kormány alig részesült valahol merészebb és találóbb bírálatban, mint épen ott. Nem csoda, ha az alkotmányosság első hajnalodása Békésmegye alispáni székében találja 1861-ben a népszerű férfit s a gyomai kerület siet követéül Pestre küldeni. Alig félév mulva bezárul a pesti országgyűlés s Trefort a gyomai választók előtt látnoki erővel jósolja meg az alkotmányosság mielőbbi feltámadását. «Oly ország, melyben a jogérvet

oly általános s az emberek szívében oly mély gyökeret vert; jövővel bir. Bizzunk tehát az isteni gondviselésben, ne csüggedjünk, legyünk erélyesek és józanok s Magyarország nemsokára kivívja diadalát!»

De a kor eseményei még négy hosszú évig tartják békóban a nemzet alkotmányát és szabadságát. Trefort ezt a kényszerű pihenést a nagyváradi—eszéki—fiumei vasút előmunkálataira fordítja. És jóllehet a közbejött 1863-iki aszály, az 1865. inséges év a kereset nélkül maradt nép foglalkoztatását a kormányra nézve sürgőssé tevő: csak az 1867-ben megalakult második felelős minisztérium segítségével tudja elhárítani a vasut kiépítése elé gördített mesterséges akadályokat.

A mit látnoki erővel 1861-ben megjósolt: az ország alkotmányának feltámadása 1867-ben végre megvalósul s ő, mint e rég sóvárgott korszak buzgó előharcosa, méltó meglepéssel, tekinthetett vissza parlamenti és publicistai tevékenységére, mert az eszmék, melyekért első ifjúságától lángbuzgalommal sikra szállt: teljesebben mentek; sőt a gondviselés kegyelme az új Magyarország alapvető munkájában 16 évi ministerséggel kárpótolja kiállott szenvedéseiért.

Mindjárt 1871. febr. 2. Magyarország lángszellemű költője és bölcsésze: báró Eötvös József ravatalánál Trefort felé irányult azok gondolata, kik a szépen megkezdett kulturális munka vezetését méltó kezekben óhajtották tudni. És Trefort nem egyedül a köztük fennálló rokon viszonyból fogva; de európai míveltsége miatt, valóban legilletékesebbnek is látszott báró Eötvös nagy alapvető munkájának méltó folytatására.

De éppen a meleg kegyelet és erős baráti ragaszkodás érzelmei nem engedék meg, hogy azon melegiben báró Eötvös örökébe lépjen, hol a kitűzött irányon s a megkezdett alkotások során előre láthatólag lényeges változásokat lesz vala kénytelen foganatosítani. Midőn azonban 1½ év múlva 1872. szeptember 4. Pauler Tivadar az üresedésbe jött igazságügyi tárczával cserél fel állását: gyöngéd érzelmeinek sérelme nélkül engedhetett Trefort is a korona és törvényhozás többsége óhajának.

A bámulat és csodálat hatása még sokkal erősebben fogva tartja ítéletünket, semhogy a dicsőült férfi 16 évi ministerségé-

nek változatos és eredményeiben kiszámíthatatlan sokoldalú alkotásról teljes objectivitással véleményt kockáztathatnánk s Magyarország culturhistoricusának lesz fenntartva annak megítélése is: mennyi igazság rejlik abban a vádban, mely Trefort ministerségét rendszertelenséggel s a ressortjába utalt ügyek némelyikének egyenes mellőzésével hajlandó illetni. Bárhogy ítéljen az elfogulatlan jövő, mi, a kortársak s főleg a művelődés és nevelés intézményeinek munkásai, kik lankadást nem ismerő, nyugtalan s épen azért a hétköznapi felfogás előtt kapkodónak tetsző szellemének, bámulatos, mindenre elérkező, minden iránt érdeklődni tudó sokoldalúságának jótékony melegét szerencsések valánk közelebb-ről is érezni: hazánk legdicsebb epochái közé számíthatjuk a 16 évi cyclust. Hisz a nevelés és oktatásügy minden ága és fokozata olyfoku haladást mutat ez idő alatt, minőről azelőtt álmodni is alig merészkedtünk s a melyre a nemzeti művelődés sokágu feladatait tisztán bureaucraticus szempontból mérlegelő és intéző s következőleg se lelkesedni, se lelkesíteni nem tudó minister alatt el nem jut vala az ország.

S ha mégis valamiben gáncs illetheti Trefort ministeri tevékenységét: az inkább amaz elvitázhatatlan nemzetgazdasági mérséklet és töprengő aggodalmaskodás miatt birhat jogosultsággal, melyet Trefort minister tárczája, rohamosan növekedő szükségletei korlátozásában észlelhetünk. Bármennyire hangoztatni szerette a műveltség és ép egészség államfentartó jelentőségét: alkotásainak java részét mégis sokkal hamarabb áldozatul hozta az államháztartási egyensúly kívánalmainak, mint többi kartársai s mert benne a nemzetgazda minduntalan összeütközésbe jött a culturpoliticussal: irodalmi tevékenységének és kiképeztetésének első irányához hiven, rendesen a nemzetgazdasági érdekeket juttatá, még legkedvencebb alkotása az egyetem igényeivel szemben, is akárhányszor diadalra. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy míg a többi tárczák mindenikénél jelentékeny költségemelkedés mutatkozik 1868—1887-ig úgy, hogy a pénzügyi tárcza szükséglete 52·2 millióval, a közlekedési 46·4, a földművelési 11·1, az igazságügyi 10, a honvédelmi 8·5 millióval emelkedtek ezen időszak alatt: addig épen a legtöbbfelől igénybe; vett egy legio folyvást növekedő, fejlődő, különböző fokozatu iskola fentartására

s a nemzeti consolidatio nem csekély jelentőségű feladataira hivatott culturtárcza összes költségzaporulata ugyanakkor csupán 61 millió s e téren csupán a sokkal szorosabb határok közt mozgó belügyministerium marad 23 millióval mögötte.

És daczára annak: hogy 1887-ben az összes állami rendes kiadásoknak csupán 186%₀ irányult közoktatási czélokra s az európai culturállamok közt a legkedvezőtlenebb arányszámot a mi tanügyi budgetünk tünteti fel, Trefort minister tevékenysége az oktatásügy bámulatos kiterjedésű mezejét egészben feltudá ölelni s nem egy alkotását, legkivált pedig az egyetemi intézetek némelyikét e szűkmarkuság és végletekig vitt gazdálkodás daczára mintaszerűnek nyilvánítá s nem egy intézményünk tényleg utánzókra is talált. Különösen áll ez a felsőbb oktatás s főleg a tanárképzés, orvosi intézetek érdekében tett intézkedéséről, úgy, hogy Trefort Ágostot a népoevelés elhanyagolásával vádolják nem egy oldalról e kiváló gondoskodás miatt. Pedig Trefort Ágost már kezdő politicus korában kiváló súlyt helyezett a népnevelésre s 1840-ben megjelent «Anyagi érdekeink» czimű értekezésében a takarékpénztárak, vasuti hálózat, ipar, kereskedelem emelkedését a népmívelődés növekedésével elválaszthatatlannak nyilvánítja. És Szász Károly, a Dunamellék jeles ref. püspöke nem róla jegyezte-e fel azt a jellemző nyilatkozatot, melyet 1867-ben, mikor ministerségre alig is gondolt, a közös épületben elhelyezett közoktatási és közlekedési ministerium lépcsőházában tett, így kiáltván fel: Barátim, e két ajtó között fekszik Magyarország jövője! Iskolák és vasutak; ime a jövő programja; ime haladásunk eme két mozdonya.

De csodálhatjuk-e, hogy ő, ki első neveltetésétől kezdve élénk tudatában élt a nagy szellemek, előkelő tudósok hódító erejének s annyi szép beszédben fejtegette, hogy a míveltség vezérnépeinél is a kiváló tudósok, költők, művészek a nemzeti genius valódi fenntartói és hivatott terjesztői, első sorban szorongó gonddal fordult a nálunk előtte oly százalmas állapotban sinlódott egyetemi oktatás felé. Avagy nincs-e igaza a zalaegerszegiekhez intézett beszéd ama passusának: hogy a világosság felülről jó s az eszményi czélok a szellemi élet magasabb regioiban hagynak legmaradandóbb nyomokat? De míg egyfelől alkotó jobbát a nálunk kezdetleges egyetemi tanítás újjáteremtésére irá-

nyitá s a kolozsvári tud. egyetem felállításával siet az erdélyi részek százados ohaját kielégíteni. 1873. február 24-dikén tartott képviselőházi exposéjában azért a nép- és középoktatás harmonicus fejlesztésének szüksége mellett is lándzsát tör.

Mellőzve az egyetemi intézetek szervezése és bővítése körül felmutatható valóban megbecsülhetetlen s a nemzeti művelődés egész szervezetét új életre galvanisáló alkotásait, csupán annyit tartozunk kiemelni: hogy nemcsak mint egykori orvos fia, hanem mint éles látású politikus is az orvosi képzés modern reformálását ismeré, e téren is legsürgősebb teendőjének tiszta tudatában élván annak: hogy a jó egészség a legbecsesebb kincs s az államok jövője, biztonsága első sorban az ember-anyag milyenségétől függ.

Felettebb nehéz és kényes feladatok vártak Trefort miniszterre a középiskolai oktatás körében. Nálunk tudvalevőlg majdnem kizárólag felekezetek kezébe összpontosult a korábbi idők középiskolai oktatása s bármekkora tisztelettel szóljunk is ez iskolafenntartók áldozatairól, kénytelenek vagyunk annyit kijelenteni: hogy ez iskolákban a megcsontosodott százados és az idők szelleme által rég túlszárnyalt hagyományok féltékeny gondozása minden szervezetet vagy az iskolák belső életfolyamát illető reformtörekvésnek utját szegé.

Ide járult még a középiskoláztatás rendszerének vitás volta, s hogy még az e tekintetben előttünk járó mívelt nyugot se döntött végérvényesen az egységes vagy kettős irányu középiskola között. Trefort miniszter a kettős középiskola mellett foglalt állást s 1873-ban a reáliskolákat a francia nyelvvel kibővítve és 8 osztályra emeli, sőt 1878-tól azokat még a gymnasiuménál is szigorúbb érettségi vizsgára kötelezi. Ez intézkedését szentesíté a hosszú irodalmi és parlamenti küzdelem után 1883. meghozott középiskolai törvény (XXX. t.-cz) is. És jóllehet egyénileg úgy vagyok meggyőződve; hogy oly kicsiny és szegény nemzet, a minőnek magunkat kénytelenek vagyunk vallami, az egységes középiskolával művelődési és állampolitikai feladatait, főleg vegyes ajku vidékeken, sikeresebben szolgálhatná, tisztelettel kell kiemelnem Trefort miniszternek épen a reáliskolák érdekében tett s művelődésünkre már is üdvösnek bizonyult rendelkezéseit A reáliskolák iránt táplált előszeretete annyira ragadta, hogy csak

ministersége végső éveiben gondol állami gymnasiumok alkotására s ministersége idejében nem kevesebb, mint 19 állami reáliskolát egészít ki. Ezeken kívül a két budapesti községin s a nagy-szebeni ev. szász főreáliskolán, valamint a brassói szász és gör. keleti román reáliskolán kívül minden többi reáliskolát államsegélyben részesített. Az államgymnasiumok száma is alatta emelkedett 11-re; sőt a minta gymnasiummal 12-re; s a korábbi évekből csupán a nagy-szebeni és fiumei dátáلودik. De a középiskolákat nemcsak számban, hanem felszerelésben, helyiségekben is folyvást emelni igyekezett, úgy hogy 10 reáliskola és 3 gymnasium az ő ministerségének köszönheti díszes épületeit. Csupán az utóbbi 5 év alatt 22 középiskola nyert 3 $\frac{1}{2}$ milliónyi költséggel a modern igényeknek megfelelő új épületet, 17-nek pedig helyiségei bővültek.

S hogy mennyire méltatlanul illeti az egyoldalúság vádja Trefort minister tevékenységét: semmi sem igazolja jobban, mint az általa kezdeményezett s a népmíveltség fokozására irányuló intézmények sokfélesége. Csak nagyjában felemlítve is hosszú lajstrom kerülne ki ezekből. Így a budapesti középipariskola, melynek azóta Brassóban is, habár kisebbszerű párját létesíté, a polgári iskoláknak tanműhelyekkel történt kiegészítése, az alsóbbfoku ipariskolák szervezése, a népiskolai házi-iparoktatás, kereskedelmi iskolák nem mind a polgári elem erősítésére irányulnak-e?

Ifjuságának első eszméjét: a művészetet se feledte ki sokágu munkássága köréből Trefort. Az első nyilvános szereplésével megalapított pesti műegyesület, (ma képzőművészeti társulat mellett) a szépen virágzó mintarajztanoda és rajztanárképezde, valamint a festészeti mesteriskola mind neki köszönik létrejöttüket.

A zeneakadémiát csak érintve, szabad-e ez emlékbeszéd keretében hallgatással mellőznünk a nőnevelés körül szerzett elévülhetetlen érdemeit? A budapesti felső leányiskola külföldön is párját ritkító szép alkotását képezi s bár e nagyszabású intézetek a vidéken kevésbé váltak be, a polgári leányiskolák és felső népiskolák folyvást sokasodó s városunkat is érintő száma a társadalmi előítéleteknek, félszeg nevelési iránynak kitűnő gyógyszerül bizonyultak. Sőt élte alkonyán a külföldről idegen eszme körrel, beteges erkölcsi és szellemi irányzattal betóduló gouvernantok

feleslegessé tételére a sugáruti nőtanítónőképző méltó koronájával külön nevelőnői seminariumot létesített. S e nagyszabású intézet kiváló műveltségű neveltjei már meg is kezdték a felsőbb körök gyermekszobáiban addig elvétve mutatkozó nemzeti irány bevezetését.

Trefort közhasznú alkotásainak már is hosszú lajtsromát még az egyetemi könyvtár palotája, a muzeum dotatiójának emelése, a zalavári és szentgotthárdi apátságok javainak visszahódításával, a bécsi Theresianum magyar alapítványi helyeinek rendezésével, az egyházi művészetnek megbecsülhetetlen szolgálatokat nyújtó üvegfestészet meghonosításával stb. folytathatnók tovább. De a mondottak is fényesen igazolják, hogy alig van a culturának, oktatásügynek ága, mely nemes ügyszeretetét, áldozatkész gondosságát ne érezte volna.

És az egyetemi oktatás körében is gyermekkora első benyomásainak hódolva, mint egykori orvos fia első sorban az orvosi-fakultás szükségleteiről gondoskodott. Az emberi élet és az emberi erő minden országra nézve legbecsesebb tőke; mert mit ér a legjobb talaj s a természetnek minden kincse ott, a hol nincs ember és értelmiség annak értékesítésére? Így létesíti rendről rendre az orvosi intézetek egész nagy csoportját s díszíti a vácsi körutat az állat-, növény-, ásványföldtan és anthropologia nagy-szerű s berendezésben, felszerelésben is elsőrangú intézeteivel. És e magában korszakot képező alkotások mellé a műegyetem palotáját helyezi, hogy mindezek a legélénkebb forgalmi vonalon-építészeti külső díszükkel is emelje az egyetem tekintélyét és vonz erejét, egyúttal a haladás élén álló nemzetek elismerését biztosítsák azon tudományos eredményekkel, melyek szakirodalmunkat és képzettségünket régi elmaradottságából alig néhány év alatt európai színvonalra emelték. Avagy ez intézetek és beruházások nélkül elképzelhető-e a szaktudománynak minden terén nyilatkozó örvendetes fellendülése; vajjon a magasabb oktatás eszközeinek megfelelő szaporítása nélkül lehetségesnek képzelhető-e a szakértelemnek oly örvendetesen mutatható terjedése s főleg az a ré-gibb időkben alig is remélt jelenség: hogy nemcsak a nagyobb központokon, de a miénkhez hasonló kisebb vidéki városokban is olyan kutatások keletkeztek, melyeknek eredményeit tudományosságunk legmagasabb foruma: a tudományos Akadémia is

kiadásra méltatja s olyan társulat működhetik, mely a műkedvelősködés szokásos színvonalát meghaladva, külföldi tekintélyek figyelmét és elismerését is kiérdemelheté s illetékes körök ítélete szerint a magyar tudományosság öregbítéséhez lényegesen hozzájárul? Bizony ez eredmények előtt tisztelettel némulhat el a legkövetelőbb kritikus is, s egy alig másfél évtizedet számláló s a legváltásosabb pénzügyi időszak mostoha viszonyával állandó viaskodásra kényszerült miniszterkedésnek pusztán ennyi alkotása is elégséges volna arra nézve, hogy áldólag emlegessük mi- és a hozzánk hasonló viszonyok közt élő vidékek azon férfi nevét, ki nek haza- és tudányszeretete a mostoha viszonyok közepette is a csodával határos eredményeket elévárásolta s a ki épen a magasabb tanintézetek emelése és szaporítása által hazánkat első sorban a nyugati culturállamok fényes táborába beilleszteni sietett. S hogy Trefort miniszter örökké forrongó, teremtő szelleme az alsóbb oktatás fokozatait se hagyá érintetlenül, arról az épen alatta megsokasodott, kiegészült és megizmosított népnevelési intézményeknek az ország minden részeit, legkivált pedig a nemzeti tekintetben legveszélyeztetettebb erdélyi- és felföldi megyéket átfogó gazdag hálózata, a tanítóképzők ujjászervezése és kiegészítése fényes tanubizonytságot tehetnek. És szabad-e kicsinyléssel fogadnunk a műemlékek restaurálása érdekében hozott fáradságait és áldozatait? Avagy a vajdahunyadi vár lovagtermének elbűvölő szépsége, a kassai-, bártfai-templomok, a nagy Mátyás megifjultan díszlő vártemploma nem a magyar genius fenséges szárnyalásának, teremtő erejének megannyi ékesen szóló s minden időben hódolatot követelő nyilvánulásai-e?

S mindezek nem is tévesztik el hatásukat a méltányosan gondolkozó szemlélnél; a külföld küldötteit pedig oly lelkesedésre ragadják: hogy még a classicus miveltség bölcsőjéből, a műemlékek, művészek valódi hazájából érkező tudósok is elismeréssel adóznak Trefort sokoldalú alkotásaiért nemzetünknek. Gr. De Gubernatis florenczi tanár, a ki épen társulatunk nagyérdemű elnöke: gróf Kuun Géza társaságában tanulmányozta Trefort miniszter culturális alkotásait és magasröptü szellemét, így kiált fel: «korunkban alig mondhatná el valaki jogosultabban magáról: hogy az én nevem légio, mint épen Trefort miniszter.» A szellemi mun-

kások igazi légioját Magyarország minden foku tanítói szolgáltatják, kik szent lelkesedéssel harcoltak nagynevű vezérük oldalán a világosság diadalra juttatásáért.

És ezt a győzelmet Magyarország nemzeti consolidátioja, a különböző ajku honpolgárok békés harmóniajának megteremtése fogja betetőzni s a magyarság hegemoniájának bizonyára legszilárdabb erősségét a Trefort minisztersége alatt keletkezett sokféle iskolák szolgáltatják.

De ne folytassuk e már is túlhosszúra terjedő fejtegetéseinket tovább; hanem áldjuk a Gondviselést, hogy vele nemzetünket megajándékozá.

Akármilyen jeles utódok lépjenek Trefort Ágoston nyomdokába, akármilyen magasra fokozzák azt a nagy nemzeti munkát, melynek alapjait báró Eötvös után Trefort Ágost vetette meg, a valódi humanismus és felvilágosodás terjesztésére apostoli lángbuzgalommal, csodálatos sokoldalúsággal a sajtóban, parlamentben és magas hivatali állásában kifejtett lankadatlan munkássága örökre mintaképül fog szolgálni s Trefort emlékét hiven fogja őrizni nemcsak a jelen nemzedék, mely 16 évi miniszterségének fényes eredményeiből önbizalmat és lelkesedést merített a jövőre nézve, hanem a dicső utókor is, mely sokkal teljesebben élvezheti majd Trefort miniszteri alkotásainak gyümölcseit az új idők és emberek javításaival, bővítéseivel, mint mi, kiket a rohamos haladási vágynak minden irányban való kielégíthetlensége némileg tán elfogultakká is avatott. És ha tán csalódással tölti is el némelyikünk kebelét az a körülmény: hogy Trefort rövid minisztersége alatt a mivelődés összes intézményeit elé nem varázsolható, hódolattal töltheti el még az elégületlenek és gáncsolók kebelét is az a lázas, soha pihenést nem ismerő tevékenység, melynek egyetlen célját és rugóját Magyarország emelése, vagyoni jóllétének fokozása szolgáltatá, s melynek első sorban köszönhetjük: hogy ma már nem pusztá szó többé, hanem országosan hangoztatott *szent meggyőződéssé* és politikai vezéreszmévé érlelődött a dicsóult férfinak egy kezdetben sokak által szinte lenézéssel hangoztatott mondása: «hogy Magyarország népe hatalmassá és boldoggá csak miveltség által lehet!»

HUNYADVÁRMEGYE HELY- ÉS HELYSÉG- NEVEINEK TÖRTÉNETÉHEZ.*

DR. SÓLYOM-FEKETE FERENCZ.

Társulatunk választmányának folyó 1883. márczius hó 7-ik napján tartott üléséről közzétett referádából idézem mintegy bevezetésül a következőket: — «Dr. Sólyom-Fekete Ferencz . . . áttér a megyei helységnevek kérdésére; kiemelve, hogy kiváltkép vármegyénkben van nagyon sok — vagy teljesen elenyészett, vagy lényegesen elferdített helységnév, melyeknek eredetijére gyakran egyes határok és dülők nevei után lehet akadni; leggyakrabban mégis oklevelekből és iratokból hozhatók újból napfényre. Nehéz föladat, de igen hálás. Épen a nehézség miatt több ember jobban oldhatná meg e feladatot; főleg vármegyénk vidékein lakók, kik lakhelyöknek minden rögét is ösmerik. Azért határozza el a választmány, hogy a kérdés tanulmányozása s lehető megoldása bizassék a geo- és topographiai szakosztályra.»

Eként nagyjából körvonalzott föladatunkhoz kívánok e fölolvadásomnak során adatokkal járulni. Ha kevésbé lesz e felolvasásom érékkeltő, mint azt már az alkalom miatt is szeretném, kegyes elnézést kérek.

Hogy a mai Hunyadvármegyét alkotó területen elnyuló gazdagabb és lakályosb völgyteknők a védelmökre szánt ugyne-

* Némely részek kihagyásával közöltetett a «Hunyad» című, Déván megjelenő 1883. évi folyamának 23. számában. Az adatokat némelyiknél felhasználta Téglás Gábor a «Földrajzi közlemények»-ben. Végül a kiderített régi helyneveket mindenütt fölemlíti Szilágyi Zsigmond «Hunyadvármegye földrajza» című népiskolai kézikönyvében.

vezett királyvárak közé letelepült magyarság által most már alig hihető sűrűségben valának betelepítve, azt nem most bátorkodom először hangsúlyozni.

Az Árpádház uralma alatt dúlt sokféle harcok kezdték már a sorokat ritkítani. A nagy tatárjárás befejezte a ritkítás szomorú művét; sőt az egész vidékekre nézve itt Hunyad térein is, minden bizonynyal kiirtássá fajult. — Az akkor már folyamatban volt, de attól fogva óriás mérveket öltő oláh bevándorlás a még előtalált magyar helységek neveit nem söpörhette el, alkalmazkodott azokhoz saját kiejtési modorában. Mely modor napjainkban is könnyen bánik el a magyar szókkal, a magyar helynevekkel. Például hozhatom fel közvetlen közelből Arany község nevét, mely oláhlul «Oroj» hangzást nyert. A kezdetbeli Gönczág bizonyára szintén csak az oláh kiejtés által hozatott használatba Gonczága mai alakjában. Az oláh nyelv az *ő* hangzót nem tudja visszaadni, az utolsó *g* mássalhangzót pedig a néma *ä* hanggal ejti ki nevekben: *Gonczage*. Mi is aztán mintegy viszsza-magyarosítva hangzik jelenleg: Gonczága. Ugyanigy alakult át a régi magyar Veremág — Vormaga, továbbá Nagyág — Nozság formára. Még fölismerhetlenebb ferdítést szenvedett Kövévérág, melyet ma Kovrágy-nak mondunk, elég szomorú jellemzésére a magyar «Nem bánom» eljárásnak.

Ezen és még alább említendő «ág» végezetű helynevek az ős megszállás kiáltó bizonyítékai. Azt bizonyítják ugyanis, hogy ott Göncz, — Verem, — Nagy, — Kövér, — Fehér — és Fintó ága, nemzedéke szállott meg.

Itt véve fel a fonalat, könnyen megfejtethetőnek vélem ama sajátságos jelenséget: miszerint Hunyad magyarsága is mintegy elferdíteni látszik a jó hangzású neveket és azokat használja. A megfejtés kulcsa szerintem a fönnebb jelzett népmozgalmi viszonyokban található.

Ugyanis a nagyon megritkult magyarság hely- és helység-nevei a betelepülő oláhság birtokába kerülván, azokkal ismertettem módon járt el. Mely eljárás végeredményeihez a kisebbségbe jutott kezdetbeli tulajdonosok is lassanként, észrevétlenül alkalmazkodtak. Miként ez magával hozza a kisebbségeknek mindenütt és mindenben nyilatkozó természete. S a processus bevégezte

után e területekre beszármazott magyar ajku egyes lakosok elfogadták az előtalált helységneveket, nem kutatva és nem okoskodva. Amint hogy ezt oly könnyen nem is teheték volna hely- és helységnevekkel, melyekhez soknemű, fontos országos érdek fűződik. Így élünk napjainkban itt Hunyadon is — hogy csak néhány példát hozzak föl, — Ulyes, Kulyes, Urik, Szuliget, Demsus stb. helynevekkel. Mert hogy e hely- és illetve a helységnevek miből állottak elé, mindjárt alább kimutatom.

Kezdem szemlémet a vármegyének egyik legnevezetesebb völgyén, a vulkáni szorostól keletfelé huzódó területen. Hogy e fontos szorost királyaink mindig kellőleg méltatták és védelméről gondoskodniok kellett, ahhoz kétség is alig férhet. A fönmaradt okleveles helynevek okvetetlenül beigazolnak annyit, hogy ott királyaink védműveket bírtak; hogy ott határőr magyar lakosság tanyázott. De e magyar lakosság a XV. század előtt már kipusztult, részben a beözönlött oláhságba olvadhatott úgy, hogy e beolvadás meglepő nyoma csak a báránybőr-süveges havasi pórok közt elvétve föl-fölbukkanó egy-egy ősi hangzásu, vagy ősi gyökerű magyar családnév és az illetőknél mutatkozó típus.

A Kendeffy-család oklevelei közt Hunyadi Jánosnak adománylevele, valamint II. Ulászló királynak 1493. Budán (in festo beatae, Prisce virginis) kelt adománylevele Mwrys-óvár vagy Mwrylowár pusztá határrészről emlékeznek, hozzá tevén: «mely földeket és réteket két folyó Syl nevezetű, mossa körül.» Más oklevelekben Mwrysóvár mellett Kaprys-óvár is említetik. E két telep a Vulkán-szoros védelmére szolgálhatott, mert ott egy erdőrészen ma is él az oláh lakosság nyelvén Murisora és Kaprisora dülőnév. A vár szót az oláh ora-nak ferdítvén el, pl. Hunyadvár: Hunadora. Ugyanezen oklevelek világosan «Nyakmezew» pusztá határrészről tesznek említést. Mely határrészen találjuk mai nap Kimpulújnyag nevű havasi falut, melynek oláh nevékézzel foghatólag a magyar elnevezésnek részben egyszerű fordítása, részben elferdítése: a mező-kimpu, a nyak-nyag idomot vevén föl.

A Syl mentén magyarság tanyázását bizonyítja még Városkezi Lépes Loránd erdélyi alvajdának Mwsyna kenéz részére 1416. évben Déván (fetia 3-a proxima post festum beati Georgii) kiadott bizonyáglevele, melyben egyik község «Sylothena» néven sorol-

tatik föl. Ezen Syl-Ó-Tanya hol feküdt, illetőleg a Syl mentén mely község van manap annak helyén? nem-e Iszkrony? megállapítani tán csak későbbi kutatások fogják.

Átjőve Hátszeg vidékére, itt is sok érdekes alakulással találkozunk. Ime közülök néhány.

Demsus elnevezést használunk egy községre. Hogy ez nem egyéb a magyar Dömsös vagy Demses elnevezésnél, kézzel fogható régi okleveles nyomok nélkül is. Ámde a Kendeffy család levelei közt akárhány van, melyek e helységünk nevét Domsos, Demses, Damsus alakban írják, Aztán Dömös falu van Esztergommegyében, Dömsöd Pestmegyében; míg az oláh írók Deinsus elnevezésének használata erőltetett, teljesen szokatlan helynévképzés az oláhoknál is.

Zsigmond király hely nélkül 1412. (kalend. 16. May). privilegium alakjában adja ki azon osztályegységét, melyet a hátszegi districtus kenézi székén borbátvizi Dobrota «presbiter volachorum et archydiaconus eorundum plebanus perpetuus eklesiae sancti Nicolai de Burbaduizij» vérsége, másrészt Leel kenéz fiai kötöttek. Az okmány lefordított és ide vágó szavai: «bizonyos birtok fölött, említett borbátvizi kenézség közvetlen szomszédságában, mely birtok szabad falu (azaz a korona-uradalomból már eladományozott) s Wijzkwz-nek neveztetik.»

Ezen Vizköz nevű falu V. László által 1453-ban megszakadás következtében a Kendeffyeknek adományoztatott; és így ezen család birtokainak későbbi felsorolásai bizonyítják, hogy nem más volt, mint a mai Hobicza.

Megemlítendő itt, hogy 1489. évben Vizközi András (de Wijzkez) Hunyadvár várispánja és a vármegye főispánja vala.

Közvetlen közelben találjuk Urik falut. Ezen név is kézzel fogható elferdülés. A hátszegvidéki oláh pór ma is «de urik» kitéttel él, ha azt akarja mondani, hogy pl. örök áron vett meg valamit. És csakugyan Szilágyi Mihálynak parancsára a gyulafehérvári káptalan részéről 1458-ban eszközölt beigtatásról szóló levélben találjuk: «Plaijsor, que alio nomine Erwk vocatur.» Ez okmány külsejére egy középkori más kéz a beltartalmat följegyezvén, Örök falu nevét már csupán Urik alakban használja és csupán ez alakban «Wrijk» jön elé Báthori István országbíró ál-

tal 1480-ban kiadott egy bírói parancsban. De ezekből bizonyos, hogy eredetileg Örök neve volt ama községnek magyarul, és az oláh lakosság megkísérelte Playsornak nevezgetni, de még a XV. században beérte átídomított Urik-kal.

Mai nap egyesült Ohába-Sibisel község 1453-ban (in festo beata Ceciliae virginis) Prágában kelt adománylevél tanúsításaként két külön községet: Ohába és Sebeshely alkotott. A Sebeshely Sibiselre idomult és így használjuk ma is.

I. Ulászló Budán 1440. (ferra 3-a proxima post festum beati regis Stephani) kelt adománya szerint a Kendeffyek kapják többek mellett »Pathak» possessiót, melyet 1453-ban Hunyadi János egy parancsában «Hawaspathaka» néven említ. Hogy ez a mostani Valea-Dilsi, az kétségtelen a Kendeffy-birtokok fölsorolásából és II. Ulászlónak 1496. Budán (in vigilia festi visitationis beatissimae Mariae virginis) kelt okmányából, mely «Walya» nevet használ a Havaspathaka község jelölésére. Vagyis a magyar elnevezés helyett tisztán az oláh nevet fogadja el.

Még csak azt említém meg Hátszeg vidékéről, hogy a mai Füzesd község a Kendeffy család XV. századi számos oklevelében következetesen «Fijzech» alakban fordúlván elé, helyes nevének Füzezs kellene lenni. Továbbá ugyanazon okmányok szerint a mai Gureny és Szuszeny — Malomviz két praediuma — mindenütt és mindig Malomviztorok és Sebestorok néven fordul elő; az oláh nevek egy okmányban sem szerepelnek a XV. században.

Csopea község Csupallya alakból ferdült el. Csupallyának neveztetett a mellette fölmeredő magas hegycsúcs, székelyesen «Csup» közlegéséből. Ott van a szomszédban ugyanazon mód szerint alakult és eredeti mivoltában használt Várallya, melyet az oláh lefordított Subcetate-ra.

A vajdahunyadi királyvár környékén némely magyar helységnevét úgy látszik a helységgel együtt veszett el. Ily elveszett nevek és helységek: Babochmező, Abló s még több. Más helységnevek átalakulva le lehetők föl ott is.

Hosdáth nevét mindenki a német Vorstad-tal hajlandó egy kalap alá vonni. Eltekintve attól, hogy Hosdáth semmikép sem lehetett V.-Hunyadnak Hostát-ja, csak annyit említhetők föl: miszerint a gyulafehérvári káptalannak 1412. (feria 6-ta proxima

post festum beati Laurencij martiris) kelt egy executionalis levele következetesen Hosdad és Hasdad elnevezést alkalmaz. Ugyanigy alkalmazza s használja e helység nevét Mátyás király 1462. évben a Kendeffy család javára Váralja birtokot illető beigtatási parancsában. Kiemelendő még, hogy az én Hasdad-om már 1364. évről kezeim közt levő okmány szerint ősi intézményü birtokviszonyok közt élő magyar vérség kezeiben volt; az osztozó atyafiai sorában volt egy Oliver is, és mig a többiek utódai Antal után Antalfi, Máté után Mátéfi családnevet vőnek föl, Oliver utódai nem Oliverfiak, hanem Eliber családi nevüekké lőnek. Mi okmányszerüleg kimutatható. A Hostat és Eliber nevekre épített német vagy éppen szász gyarmatosítás iránti minden állítmány tehát légből kapott.

Ugyancsak V.-Hunyad districtusából még két elenyészett, helyesebben eloláhosodott helységnevet kívánok ezuttal fölemlíteni. Ezek: Középtelek, ma Zsoszány; továbbá Ölyves-Saagh, ma Nándorválya.

Mindkettőnek nyomára vezet Róbert Károlynak in Alto Castro 1329. évben (in festo beatissimi regis Stephani) kiadott osztoztató parancsa, még pedig a Makray család őseit érdeklőleg. — Hogy Középtelek Zsoszánynya s Ölyves-Saagh Walya vagy Nándor-Vályává alakult, ezt tisztán bizonyítja Rákóczi György fejedelemnek, 1642. martius 17. Gyulafehérvárt kelt, Makray Péter leányait fusító privilegiuma. Bizonyítja még nevezett Makray Péternek a kolozsmonostori konvent előtt 1613. decz. 10-én emelt tiltakozása.

Ugyancsak Róbert Károlynak imént hivatolt parancsa a dévai királyvár környékéről is tartott fönn számunkra pár érdekes helységnevet. Nevezetesen a mai Szuligetet magyar értelemmel Hozzulygeth-nek írja. Első pillanatra belátható, hogy az oláh nyelv mivelte a későbbi kurtitást. — A másik érdekes helységnev «Beseen» a mai Besán. Szerintem ez nem aféle XIV. századi erőszakos névmagyarosítás, mert ime Baranya vármegyében a Hunyadiak korában (Gr. Teleky munkája VI. kötet 108. és köv. ll.) szintén előjön Besen. Az említett mű írója jegyzetbe teszi ugyanott, hogy a XV. századi Besen jelenleg Bisse. Miből bátran következtethetem, hogy Baranyában Beseny a latinos

irodalmi használat után alakult Bisse-vé, s vonatkozással volt a bissenus, besenyő fajra. Éppen azért a mi hunyadvármegyei Beseen-ünk is Besenyő lehetett.

Itt a dévai vár környezetében találunk még több érdekes elferdült helységnevet.

Barcsay Ákos fejedelem Gyulafehérvárt 1659. aug. 16-án Déva vára szolgálatára rendelt több puskást exemptus nemesekkel teszen. Itt említi Kony és Völcsed falukat, melyeket ma Kaun és Vulcsesd alakban használunk. Ez elnevezések az oláh nyelvből nem eredhettek, míg a magyar eredet mellett a Konya családnév éppen itt Hunyadban és a kihangzás Völcsed-ben bizonyítanak.

Még érdekeseb Brettyelin község Törsök neve Hunyadi János korában, kit a rigómezei ütközet alatt ezen falu egyik possessora szabadít meg saját lovának átengedésével. Miről szóló okleveles nyomokat egy más alkalommal már ismertettem.

Ugyanezen oklevelekben Kalmárfölde név is előfordul. Valjon ez a mai Kersetz volt-e; vagy más falu, még nem jöhettem tisztába.

M. Illye királyvár vidékén, hogy Dobra «Jófü» magyar neve egyszerű fordítás-e? alig hiszem. A magyar Jofew fordul elő II. Ulászló idejében kelt és a Baas vagy Bách-családnak adott nemeslevélben. Hogy Lapusnyak kissé már oláhosult Laposnyak-ból, azt egy 1842. évben kelt relatoria is mutatja némileg, hol következetesen a tiszta hangzású Laposnyak használtatik.

Ezeknél érdekeseb az Ulyes és Kulyes helységnév. Alig hinné az ember, hogy az első Ölyves, a másik Köves. Ám így van. Hiszen Biharmegye Kövesd helységét is Kujesd-nek ejti ki mostani oláh lakossága. De hogy Ölyves és Köves előbb élt, mint a mostani Ulyes és Kulyes, azt az illyei vár környékén, főleg közvetlen közelében tősgyökeres magyar lakosságnak igen régi nyomai teszik hihetővé. Az Ölyves nevet Ölyves-Ságh összetételben a megye egy más vidékén a XIV. századból fönebb mutattam ki. Végül Bethlen Gábor fejedelem még Ölyvest és Kövest ír azon nagyobb szabású adománylevelében, melylyel Illye várát és uradalmát testvére, iktári Bethlen Istvánnak adományozza. Ugyanott Csertés falut — értve az illyei járásban fekvő Alsó-Csertést — Ujfalunak nevezvén. Mire nézve Báthori Zsigmondtól, tehát egy régibb oklevél is van eredetiben kezeim közt.

Fintóág falu nevét az oláh is jól ki tudja mondani, miért is e községnév semmi ferdülést sem szenvedett. Itt csak azért említem, mivel a mostani marosillyei járásban is az ág szerénti megszállás egyik bizonyítéka. Mint már említve volt.

A volt zarándi részekből csak Kristyor községet említem, melynek jogos vagy nem jogos magyar nevét egy okmányban Körös-tsor alakban találtam. Innen az élő s régebben jelentékeny szerepet játszott család magát Kris-tsory s nem Kristyori-nak írta.

Éppen ily kérdéses a hunyadvármegyei három Brettye t. i. Magyar-, Oláh- és Maros-Brettye neve. Származhatott tán a szláv «Brat» «Brate» — ha jól tudom — átkelő helyet jelentő szóból; de lehet igaz magyar eredetű is. Jelesül a Kendeffy családnak Magyar-Brettyére vonatkozó oklevelei közt egy János király által Váradon (in festo beate Elizabeth, viduae) kiállított consensualis levél következetesen «Berekthe» nevet ír, mi Berektye-nek hangzanék. S ennek «Berek» a kicsinyítő «tye» raggal nyelvünkben helyes értelme van.

A mai szászvárosi járásban Bucsum község régi magyar neve Fehérág vala. De ez elnevezés csak egy erdőrésze használtatik mostan, még pedig mondott Bucsum, Ludesd és Kosztesd faluk határai közt. Nem lehetetlen, hogy mind a három helyén és illetve helyett hajdan csak Fehérág állott. Ugyanazon járásban Martinesd magyar neve Martonos volt. Él jelenleg is Hunyadban a Martonossy család.

Minden eddigieknél tán érdekesbek lennének, — mert lehetőleg még több bizonyító erőt foglalnak magukban, — a folyók, dülők, hegyeknevei. Azonban az idővel gazdálkodnom kell. Még sem mulaszthatom el, hogy meg ne emlékezzem Hasdad határán a XIV. században, jóval a hollós Hunyadi család föltünte előtt, létezett «Hollós-patak»-ról; míg a Felpestes határon a régi Egregy vagy Egerügy (Cserna) keblére igyekező Peták folyócska neve az Anjouk idejében «Kerekügy» vala.

Szorítkozom legeslegvégül ugyancsak a helységnevek kérdésében egy igen föltűnő jelenség kiemelésére. Baranyavármegye — Haas Mihály monographiája szerint — egészben egy avar ringben feküdt. Hunyadvármegye s Erdély határos részei Ravennai Guido geographusnak a magyarok bejövetelét alig 50 évvel

Berek-tó

megelőzőleg irott tudósításai ^{perint} a lapályokról kiszorított avarok utolsó men- és telephelyei valának. Valjon nem ebben rejlik-e kút-fője azon ténynek, mely szerint Hunyadban is fölötte sok község ugyanoly nevet visel, milyent Baranyában találunk. Ime gr. Telekynnek «Hunyadiak kora» VI. köt. 108. és köv. ll. olvashatjuk: Aranyos, Árki, Bakonya, Bán (Hunyadban Bánpatak), Besen, a főnebb is tárgyaltam hunyadmegyei Besán; Bór v. Bár. Bójafelfalu (Hunyadban Bója-birz, tán helyesen Bója-bércz), Borszok (Hunyadban ferdülve Burzsuk), Földvár, Fúzes, Malomszeg (itt Hunyadban Malomviz), Nádasd, Oszró (nálunk Osztró), Ölyves, Piski, Szilvás.

Ennyit tudtam hirtelenében kiböngészni. Érdeemes lenne tán még tovább is kutatni.

ADALÉKOK MITHRA CULTUSÁHOZ.

I.

A RÁKOSI¹ MITHRAEUM ÉS A MITHRIACUSOK TEMETKEZÉSE.

KIRÁLY PÁL.

A római birodalom «Dii Novinsedes»-ei között legfontosabb szerep a zoroastricus Mithrának jutott. Cultusát, szentélyeit föl-találjuk a birodalom minden részében. A *corpus*-ban összegyűjtött titulusai a rég eltűnt metropolisok, municipiumok stb. leg-érdekesebb emlékei közé tartoznak, s nagy tömegük élénken illusztrálja, hogy sok, tömérdek híve volt a Sol Invictus-nak. Szentélyei a legtöbb esetben rejtett, félre eső helyeken épültek mint egészen, vagy félig földalatti pinczeszerű helyiségek, vagy természetes barlangok, melyek önként kínálkoznak a titkos, rejtelmes mysteriumok czéljaira, — néha pedig barlangszerű, különös építmények, melyeknek bezáró hátsó falát, mint Schwarzerd mellett és Bourg-St.-Andéol-ban, vagy ezt, s egyik oldalát alkotja a nagyjából lesimított szikla, mint Rákoson.

I.

A szentély.

E spelaeum romjait 1866 juniusában Malleschitz György kőfaragó találta meg a Rákostól Meggyes felé vezető út mentében, s azonnal jelentést tőn a bécsi geologiai intézet igazgatójának Hauernek, ki értesítvén a k. k. Münz und Antiken Cabinet igazgatóját, Bergmann József lovagot, a k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung für Baudenkmalen elrendelé a ki-

¹ Csinos, népes község Sopronmegyében.

ásatást Storno Ferencz nagynevű műépítészünk tervei alapján. Az ásatás eredményét Dr. Kenner Frigyes ugyancsak a Central-Commission Mittheilungen-jeinek 1867-iki évfolyamában teszi közzé,¹ valószínűleg a hivatalos adatok és rajzok alapján, a nélkül azonban, hogy ez utóbbiaknak helyes voltáról helyszíni szemle alapján meggyőződést szerzett volna.

A romokat Esztergom elhalt biboros érseke, akkor győri püspök, nem engedvén veszendőbe menni, befödette, s reconstruáltatá, bár elhibázott terv szerint. Jelenleg — sajnos — nincsenek meg többé az oldalcellákat képező emelvények, és maga az épület is hosszabb, mint kellene. E tévedések könnyen helyreüthetők volnának, s akkor e szentély egyike lenne a Mithra-cultus legérdekesebb emlékeinek.

A kiásott falak Dr. Kenner szerint a következő méretekkel bírnak: 1-ső ábra

A szentély déli szélessége: (a—b) 3·25 m.

„ északi „ : (c—d) 5·40 m.

„ tengelyének hossza: (e—f) 5·23 m.

„ nyugoti falának hossza: (d—b) 5·40 m. A szentély tehát igen kis terjedelmű volt és szabálytalan négyszöget alkotott.

A szent helyet építői igen jól választák, lankás domboldalon, melynek alapja tömör szikla. A természetadta előnyt föl is használták, mert a spelaeum hátsó, bezáró része és keleti oldala ebből kerültek ki, míg északi és nyugoti részét mesterséges falak alkotják.

A rákosi mithraeum hármas fölosztású, mint a várhelyi (Sarmizegetusa) ostiai, dormageni, két heddernheimi és budai. Belseje három, a talaj különböző niveau-ja által elválasztott részre oszlik. Középen fekszik a szentély:

Szélessége 2·08 m.

Hossza 5·23 m.

Az oldalokat a szentélylyel párhuzamosan futó mellékhe-lyiségek foglalják el. Rendes körülmények között ezeknek széles-

¹ Dr. Fr. Kenner: Das Mithraeum von Kroisbach. Mittheilungen stb. XII. Jahrgang. 119—132 l.

sége a hajó fél szélességének felel meg, de itt e szabály, a fölhasznált sziklafalak 90°-nál nagyobb szöget alkotván, nem volt érvényesíthető, — s e visszásság következménye az oldalfalak szabálytalan alakja is, — a helyszükének pedig, hogy azok már a főrelief alapjánál kezdődnek.

Szélességük a kiindulási pontnál 0·80 m.; innen kezdve téresekbbek lesznek, s végül egyenkint 1·575 m.-re bővülnek. Hosszaságok épen úgy mint a spelaeum hossztengelyéé 5·23 m.

Ugyanennyi a szentély is, de nivaueja 0·78 m.-rel mélyebben fekszik, mint emezeké.

Ezzel önkéntelenül előtérbe tolul a kérdés, hogy milyen constructiója volt a spelaeum bejáratának?... olyan pinczetorok szerű folyosó-e, mint a heddernheimi, gross-krotzenburgi, rosshangbei-tschernambli és sarmizegetusai, vagy a külső talajjal egy nivauban lévő, mint az ostiai, vindobalai (Rutchester), és borcoviciumi (Hausesteads)? — E kérdésre csak conjecturával válaszolhatok, mert az ásatás adatai igen hiányosok, most pedig ujabbakat, midőn a szentély reconstitúciója nem engedi meg a tovább kutatást, lehetetlenség szereznünk. — Kenner, a spelaeum ismertetője átsiklik e kérdésen, a nélkül, hogy a nehézségeket kellően fontolóra venné. — «Az éjszaki oldalon bemenő — írja — egy 2·04 m. (6½ láb) széles és 0·78 m. (2½ láb) hosszú ajtó nyílásba jutott, melyben eredetileg két vagy több a szentélybe vezető lépcső volt. — A belépő ezzel egy előcsarnokba, valami kis pronaos félébe jutott, mely egész szélességében a templom-cella előtt feküdt; szélessége 5·32 m. (17 láb) míg hossza nem határozható meg. — Ezen előcsarnokból indulva ki, oszlott a templom belseje három részre, a bemélyített közép és a két oldalhelyiségre.» A megoldást tehát egy közvetítő expediensben keresi, a nélkül, hogy azt kellően indokolná. — A leletek leírása alkalmával a lépcsőkről nem emlékezik meg, sem arról, hogy fölismerhetők voltak-e azoknak nyomai? Elhurczolták azokat onnan már régebben, vagy a kiásás alkalmával hagyták figyelmen kívül? Ez alig föltételezhető, midőn a munka szakértő felügyelet alatt végeztetik. — Lépcsők tehát nem lévén, más megoldást kell keresnünk, s ez a következő. A bejárat valószínűleg egy nivauban feküdt a középhelyiséggel és a külső talajjal mint

Ostiában, Vindobalaban és Borcoviciumban, s e két utóbbiban, mint Gross-Krotzenburgban is, csak a hely szűk volta miatt nem választott el a sanctuarium a közép hajótól. Rákoson ugyan ez az eset van előttünk. — A bemenő tehát, a mint átlépte a küszöböt, azonnal a szentélyben volt, s az oldalhelyiségek plate-forme-ján foglalt helyet, ha nem kellett közreműködni a szent cselekményekben. — Így a legjobb esetben tizenhat, tizennyolcz hívő vehetett részt a szertartásokban, hacsak a középhelyiség egy részét is nem foglalák el, vagy nem állottak a plate-forme-ra, mely Krenner számításai szerint meglehetősen magas tetővel birt.

Majd így folytatja a tudós értekező: a heddernheimi és schwarzerdi templomokban a középhelyiség hosszfalakkal volt körülvéve, melyek majdnem a tetőig értek, úgy hogy az oldalhelyiségek teljesen el voltak választva, míg az ostiai templomban az oldalfalak mint széles padok huzódtak a középhelyiség egész hosszában, a nélkül, hogy az oldalhelyiségeket ettől elválasztanák. — Valószínűleg így volt ez Rákoson is, mert a válaszfalaknak nincsen semmi nyoma, jóllehet a dimenziók teljesen megegyeznek a schwarzendíével, melynél a válaszfalak világosan kivehetők!

A Zweibrücken mellett fekvő schwarzerdi Mithra-templomban a bikaáldozat — írja — épen úgy, mint Rákoson, a sziklába van vésve¹ s e körül még ma is meglátszanak a fal és tető nyomai. — Ezen oldalak alapján az oda való mithracumot dimenziói tekintetében lehetne reconstituálni, s erre annál nagyobb figyelemmel kell lenni, mert fővonásaiban megegyezik a rákosi-val, és ez annál fontosabb, mert a mi ott hiányzik (a schwarzerdinél) a hosszúság meghatározható a rákosi adatok alapján, míg ennek magasságát és tetejének constructióját a schwarzerdi romokból állapíthatjuk meg. — A schwarzerdi középhelyisége 1.93 m. (6¹/₃ rajnai láb), míg Rákoson 2.04 m. (6¹/₂ láb), az oldalhelyiségek Schwarzerdben alig 0.61 m. (2 rajnai láb) szélesek, s Rákoson is csak 0.80 m.-nyiek kiindulásoknál, ennél fogva a schwarzerdi is valószínűleg olyan hosszú volt, mint a Rákosi, 5.23 m. A schwarzerdi középhelyisége a sziklába vágott nyomok szerint

¹ Lajard: pl. LXXXV.

falakkal volt körülvéve, melyek 2'81 m. magasra emelkednek, s mivel igen vékonyak voltak, a tetőívet üres téglából készítették (!) — E tető a relief fölött félkörívet alkotva, befődte az egész középhelyiséget. — A külső falak, melyek az oldalhelyiségeket körítik 3'15 m. ($10\frac{1}{8}$ rajnai láb) magasak, tehát 0'34 m.-rel magasabbak, mint a középhelyiség falai. — A födélzet legmagasabb pontja 4'21 m. ($13\frac{10}{12}$ rajnai láb) tehát majdnem négy és fél méterrel magasabb, mint az oldalhelyiségek alapja. A födél szárnyai, s a középhelyiség körívű födele gerendákkal valának a sziklába erősítve.

Ily alapon rekonstruálva Kenner a rákosi mithraeum tetőzetét, azon végeredményre jut, hogy az szintén boltív volt és 4'41—4'73 m. magas, tehát majdnem oly magas, mint az épület egész hossza!

Tetszetős, de téves alapon nyugvó hypothesis.

Kenner Habel nyomán¹ indult meg, ez pedig a Schöpflin «*Alsatia illustrata*» című művében közölt adatokat használta, elfogadva azokat minden részletökben, igen könnyen alkalmazhatván a heddernheimi spelaeumokra.

A schwarzerdi mithraeumot legelőször Schöpflin közli már idézett munkájában² s Lajard aztán kétszer is lenyomatja.³ A relief 1'09 m. magas és 1'32 m. széles, melyet belülről mindkét oldalon szabályosan elhelyezett (nem mint Kenner mondja szabálytalanul) félkörívbe egyesülő, kívülről pedig a háromszögű tetőig függélyes mélyedések fognak be. Ezek, tökéletesen igaz, mit Schöpflin és Habel mondanak⁴: a kis szentély falainak megerősítésére szolgáltak. — De Schöpflin a belső bolthajtást, még egy külső fallal véteti körül s *περίπερος*-ról beszél. Ezen állítás tarthatatlan voltát, már Habelnek föl kellett volna ismernie, ha figyelembe veszi a méreteket, de nem tette, mert ekkor pompás analogiától fosztja meg magát, hatalmas támaszponttól, mely

¹ F. G. Habel: Die Mithras Tempel in den römischen Ruinen bei Heddernheim 161—196. I. — Id. Annalen des Vereins für Nassausche Alterthumskunde und Geschichtsforschung I. kötet. 1830.

² Schöpflin: *Alsatia Illustrata*. IX. F. Nr. 1.

³ Lajard: pl. LXXXV. és LXXXVI.

⁴ Schöpflin u. o. I. k. 501. l.; Habel u. o. 176. l.

nélkül nem állíthatta volna elő a heddernheimi szentélyekre vonatkozó hypothesisét.

Habel, Schöpflin nyomán az oldal czellák szélességét 0·61 m.-re számítja, s ezt Kenner is elfogadja minden habozás nélkül. De én nem tudom megérteni, mi célja leendett egy 0·61 m. széles helyiségnek, midőn ily szűk helyen egy kifejlődött ember csak bajjal tud megfordulni, még akkor is, ha a magasság megengedi, hogy talpra állhasson. — Ez pedig majdnem lehetetlen, mert Habelnek az oldalcellák niveau-ját magasabbaknak kell gondolnia, mint a szentélyét — s ezt teszi is — és ezzel el-esik a fal magasságának jelentékeny része, melyet a boltív hajlása amúgy is alacsonyabbá tesz. — Ehez járul még, hogy a belső falra, melynek Habel szerint a boltívet kellett tartania, csak 12⁷/₁₀ cm. vastagság jut. — Kennernek ez már föltűnt, — de könnyen megtalálja a mentséget: szerinte üres téglából építék azt. (Talán amphorákból?) A tévedés kézzel fogható lévén, a földézet másképen reconstruálandó. — A schwarzerdi két sor bevágást egy és ugyanazon fal megszilárdítására használtaknak kell tekintenünk, s ekkor a Schöpflin nyomán Habel és Kenner által is föltételezett szűk, teljesen czéltalan oldalhelyiségekre nem reflectálva 0·76 m. széles falat nyerünk, mely elég szilárd, s kellő biztosságot nyújt az 1·93 m. széles és 2·81 m. magas szentélynek.

De vajjon tovább menve, elfogadhatjuk-e a schwarzerdi szentélyre a Kenner által föltételezett 5·23 m. hosszúságot? Még ehez is szó férne. Ott a pompás plateauun mi sem akadályozván az építést, a S. I. M. hívei kiterjeszkedhettek tetszésük szerint, s nincsen semmi indiciumunk sem, melynek alapján a spelaeumot a rákosi szentély kicsinyke méreteire kellene szorítanunk. — A valódi méreteknak pedig régen nyoma veszett, mert a falak alapjait már Schöpflin se látta, az pedig nem elég indok a megállapításhoz, hogy a schwarzerdi magasság alkalmazható lévén a rákosira, annak éppen olyan hosszúnak is kellett lennie, mint emennek.

Igy állván a dolgok, Kennernek a magasságra vonatkozó következtetése is megingatható, annálinkább, mert szerinte az épület majdnem oly magas, mint hosszú, mert akkor annak

ugyanolyan háromszögű tetővel kell birnia, mint a schwarzerdinek. — Ennek nyomáról Kenner nem emlékezik, — pedig ha úgy volt a szentély befödve, legalább némi jelenségeknek kellett volna fönmaradniok, melyekből következtetni lehetne. De nincsen semmi nyom. Jelenleg a spelaeum 2'61 m. magas. Hogy ezt a méretet a restructió alkalmával honnan vették, nem tudom. De az kétségtelen, hogy a valóságot inkább megközelíti, mint Kenneré.

Kenner azon állítását, hogy a szentély téglaboltozattal volt befödve, szó nélkül elfogadhatjuk. — De a boltív kívülről fatető helyett, — mely nem tűnhetett volna el nyomtalanul — földdel volt betakarva, egész a levágott szikla magasságig, s így aztán teljesen meg volt épületünknek a barlang jellege.

A spelaeum éjszakra nyílik, s vele szemben van 0'5 klm. távolságra a Fertő. — A szentély mellett hajdan patak folydogált, most azonban csak száraz medre látható, s kísérhető figyelemmel egész a nagyon megapadt tóig.

A barlang belső berendezését az ásatás adatai alapján könnyen visszaállíthatjuk. A főhelyet a sziklába vágott relief foglalja el, — ez alatt voltak eredetileg fölállítva az oltárok, melyeket a bejáratnál találtak meg ugyan, de ide azok csak a szükség miatt kerültek. — A kisebb relief a szentély nyugati falához volt támasztva. — A többi berendezési tárgyak, ha nem használtattak, kétségtelenül az oldalhelyiségek plate-forme-jaira helyeztetek.

A szentély teljesen sötét lévén, mint minden mithraeum, lámpákkal, mécsekkel volt kivilágítva, melyeket a jámbor hívők hoztak magokkal. Hogy ki volt-e festve, nem tudható. Kenner nem említi, de valószínű, hogy igen, a mithriacusok által annyira kedvelt vörös színre, — bár a sziklafalak sokkal hatásosabbak lehettek természetes szürkességökben. — A szentély belseje tehát homályával, melylyel a lámpák gyér világa hiába küzködött, a homályt még növelő és komorabbá tevő szürke vagy sötét vörös szín, az izgalmas jelenetet ábrázoló, színezett reliefek, a pap vagy papok csöndes mormolása, majd zajos éneke, a hívők áhítata, a hamvvedrek, mely benyomást tettek a mysteriumokba beavatottakra, legtöbbször elég mélyet arra, hogy egész életökben buzgó imádói maradjanak a barlangokban tisztelt fényisten-

ségnek. Hiszen még most is, másfélezredév múlva, sejtelmes érzés fog el, midőn belépünk a spelaeumba s a mult idők emlékein elmerengve megállunk az oltárkö előtt.

II.

A szentély emlékei.*Domborművek.*

Relief csak kettő került elő a romok közül, melyek a bikáölést ábrázolják. Csak a cselekmény rendes részesei találtak helyet azokon. A hatalmas testü bika támadójának terhe alatt már lerogyott, s az istenség az állat nyakába meríti hosszú, széles törét, majd az istenségre ugró kutya, kígyó és scorpio következnek. A holló hiányzik mindkettőn. Jobbról és balról a fáklyások. A repraesentatio fölött a sol- és lunaprotomák.

1. A sziklába vágott relief.

Szélessége: 1.96 m.

Magassága: 1.29 m.

A cselekmény 0.21 m. magas alapon nyugszik, melyen szépen vésett 0.06 m. magas betűkkel a következő fölírat van:

FECIT-IMPEIO-SVO

Sajnos, hogy a följánló neve elmosódott.¹

Az oltárkép a talajtól számítva 0.76 m. magas.

A csoportozat magas dombormű, s a képmagasság 0.01—0.11 m. között váltakozik. A relief jobb alsó szöglete megcsunkulván, a fáklyás lábszárainak alsó része hiányzik.

Az istenség hatalmas testalkatú ifjú férfi, a bikát támadja meg, heves mozdulattal ugorva annak hátára. Az állat a támadóhoz képest kicsinyre lévén szabva, az istenség ballábszára térdben hajolva fekszik annak oldalán, míg egyenesre nyujtott jobb lábának ujjai már a földet érik. Balkarjával a bika fejét rántja vissza, jobbjaival pedig széles, vastag törét egész fogantyujáig meríti az állat nyakába. Fején phrygiai sipkát visel, mely alól hosszú göndör haja vastag fürtökben omlik alá, eltakarva homlokának egy részét és arcának oldalát. Törzsét ujjatlan, szépen

¹ C. J. L. III. 4240.

redőzött, derékon átkötött tunica földi, mely oldalt kötésen alól fölhasított lévén, látni engedi lábszárainak igen csinosan érvényesített idomait. Jobb vállán megerősített chlamysa a heves mozdulat következtében magasan lebeg. A tör tokja hiányzik.

A bika, támadójának terhe alatt össze rogyott, s estében előlábai térben meghajolva hasa alá kerültek. Jobb hátsó lába nincsen összehajlítva, mintha meg akarná kísérteni még az ellenállást. Farkának vége a chlamys felső redője mellett látható. Az állat nyitott száju feje, inkább csak jelezve van, mint megalakítva. Testének előrésze föltűnően nagy, nyaka igen vastag, kétségtelenül azért, hogy inkább föltüntethető legyen a cselekmény főmomentuma: a bika megöletése.

Az állat nemző részeit, igen ügyetlenül készült egy ollós scorpió támadja meg.

Az istenséget megtámadó vizslaformájú kutya a szokásos ugró helyzetben van. Elő lábait a bika szügyére támasztja. Fülci előre állanak, szája nyitott. Nyakravalót visel. Farka hosszú.

A bika sebéhez iparkodó kigyó hat hullámot vetve, magasra emeli fejét.

A fáklyások rendes helyöket foglalják el. Öltözetök teljesen megegyezik az istenségével, ők is phrygiai sipkát, rövid ujjatlan tunicát viselnek és chlamyst.

A baloldalán lévő en face helyzetetett el. Jobb lába térdben könnyen hajlik. Balkezében melléhez szorított scorpiót, míg jobb-jában az istenség fejénél végződő, lefelé fordított fáklyát tart.

Pendantja jobbkezében, melléhez szorított bikafő van, rézsút kinyújtott jobb-jában pedig fölfelé emelt fáklya. Arczát balra fordítja.

Magasságuk egyforma, mindkettőé 0.84 m., tehát úgy viszonylanak az istenséghez, mint a kifejlődött férfi a tizennégy, tizenöt éves ifjuhoz.

Teljes analogiát, a scorpió és bikafejnek ily módon való előkerültére csak egyet ismerek. A Hosszútellkén (Dorstadt) még a mult században kiásott, s jelenleg a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat dévai muzeumában lévő nagy reliefet, melyen a fáklyások ugyanily attitude-ben, ugyanily symbolumokkal alkalmaztatnak. A sarmizegetusai két, önállóan alakított Mithra-

szobor szintén a scorpió és bikával, már a távolabbi analagonok közé tartozik.

A cselekmény kerete az oldalakon 0'14 m-re keskenyül, s közvetlenül a bikaölés fölött körívet képez. E körív kiindulási és végső pontjánál, kívül a keret fölött láthatók balról a nap és jobbról a holdat ábrázoló fejek. Sugárkoronáik elmaradtak.

Reliefünket a vésnök a lyukacsos töredező sziklafalon csak punctírozta, végleges alakját pedig gypsszel való beöntés által adta meg. Az alakítás ügyes kézre vall, különösen a bikát megölő istenségé, melynek idomai plasticusan s anatomiailag is helyesen domborodnak ki.

A relief háttere égszínké, az alakok vörösre festvék: csak a bikaölő istenség arcának, hajának ohajtának természetes színt adni, sárgára festvén utóbbit. A vörös festés még most is élénken látható, bár a gipsz fehérje már sok helyen áttörte azt,

Az érdekes emléket, sajnos, igen megviselte az idő. Az istenség arcának balfele összetöredezett. A sol, luna s a fáklyások arcjai elmosódtak; a csoportozat háttere, a befogó félkörívnek a sol-fejnél lévő kiindulási pontjától, az istenség chlamysának közepéig megrepedt merőleges irányban, s a körív felső szeletje levált. A jobboldali alsó szöglet pedig, mint említém, letörvén egészen hiányzik.

2. A kisebb relief.

A domborcsoportozat anyaga könnyen elmálló, lágy homokkő, bár szilárdabb, mint a spaeum sziklájáé, s a szentély közelében lévő még most is művelt bányából származik.

Az emlék egész magassága: 1'37 m.

Szélessége: 1 m.

Vastagsága; 0'22 m. és két részre oszlik: a felsőn van a repraesentatio, míg az alsón a következő fölirot:

D · INVICTO
MITRE S
IVL · SATVRN NVS
EX VOTO POSVIT
L M

¹ A csinosan vésett

¹ C. J. L. III. 4237.

betük magassága 0·04 m. A fölírat tükre 0·40 m. magas; szélessége 0·835 m. és 0·25—0·28 m. magasságu alapon nyugszik. Oldalait 0·12 m. széles keret fogja be, a repraesentatiótól pedig 0·08 m.-nyi vonal választja el.

A repraesentatio a legegyszerűbbek közé tartozik, s durván, gondatlanul van kiállítva, a mit még föltünőbbé tesz, hogy a kor nagyon is megéreztette rajta hatását. — Az alakok arcai mind elmosódtak, az istenség balkezének feje, s a bika orra hiányzanak, letöredezték. — A repraesentatio fulkeszerű mélyedésben fekszik, ezzel jeleztetvén, hogy a cselekmény barlangban történik. — Az istenség az állat hátán van, még félig ugró helyzetben. Ballábának térde az állat nyakánál, míg lábafejét annak jobbcsombjának felső részére támasztá, miközben ujjai előrehajlanak. — Jobblábát a bika kifordult hátsó jobb térdére tette, hogy fönntartsa testének egyensúlyát. Balkarjával az állat fejét rántja vissza, jobbjával pedig nyakába üti törét. Fejét phrygiai sipka födi, mely alig tudja leszorítani homlokát és arcának oldalait elborító sűrű göndör haját. Törzsét rövid, derékon átkötött, ujjatlan tunica födi. A jobb vállán gombbal összeerősített chlamysa a gyors mozdulat következtében magasán lebeg. Törének tokja hiányzik. Az alak magassága: 0·54 m.

A bika nagy esetlen állat. Roppant feje és vastag nyaka testének három negyedét képezik. Az istenség heves támadásának nem tudván ellentállani, a földre rogyott, s estében előlábai — csak a jobb látszik — és a bal hátsó, hasa alá kerültek, míg ugyancsak jobb hátsó lába megsikamodván, kifordult. Farka nem látszik. Nemző részeit scorpio támadja meg.

Az istenség felé törekvő kutya előlábait a bika jobb térdére támasztva, hosszú fülű fejét magasra emeli. Farkát fölfele tartja.

A vastag idétlen kigyó, teste közepén hajlik. Fejét a seb felé irányozza.

A fáklyások az istenséggel teljesen azonos öltözetet viselnek. A baloldalon lévő, félig jobbra fordulva, előre lépő helyzetben van s fáklyáját lefelé tartva a bika csülkéhez érinti. Alakjának magassága 0·405 m. Társa félig balra fordulva szintén előre lépő mozdulattal ábrázolva, magasán fölemeli fáklyáját.

Alakja 0.41 m. Közvetlenül feje fölött lunaprotoma a vállalai mögött kiemelkedő félhoddal.

Az istenség chlamysának belseje és a fáklyások tunicái vörösre voltak festve.

Az itt leírt két reliefen levő repraesentatio ismétlődik majdnem kivétel nélkül minden mithriacus emléken.

Jelentőségét nagyon sokféleképen magyarázták. Interpretálói két táborra oszlanak: az egyik áldozatot lát a cselekményben, mint Kenner is, s ezeknek száma jelentékenyen nagyobb, míg a másik rész csak egyszerű bikaölésnek tekinti.

Véleményem szerint tévedtek mindannyian, mert a megoldást nem a forrásnál, és nem az összehasonlító mythologia alapján keresték, hanem a görög és latin cultusok perceptioi között, vagy éppen ezeknek liturgiájában akarták megtalálni.

A megfejtést megtalálendő, Mithrát ősi hazájában kell fölkeresnünk.

Irán istenségei a Pamir plateau geographiai és climatologiai viszonyainak megfelelő perceptiók mindannyian, a természeti erők jobb felének személyesítései és legfőbb jellemvonásuk az örökös harcz a gonosz, pusztító elemek ellen. Irán ősi vallásának alapja tehát a bonum és malum principium között dülő örökös harcz, a dualismus, mely a szent könyvekben a legélesebben van kifejezve. Az istenségek tehát nem lehetnek passiv, magukba zárkóztatott fölények; tevékenyek azok mindnyájan, különösen Mithra, ki minden jónak védője a természet, mint társadalomban, ki győzelemre segíti az igazat bármily körülmények között kiüzdjön is, akár az éghajlat zordonságától akarjon kicsikarni annyit, hogy övéivel megélhessen, akár fegyverrel kezében vív rabló hordákkal vagy tisztességes ellenséggel. Megvédi ő, győzelemre segíti híveit a gonosz szellemek ellen, s az ezekkel való viaskodásban tölti úgyszólván minden idejét. Az Avesta Mihir-jastja világosan a fölfogásnak hódol, midőn írja: «a daevák legyőzése és a Mithra-csaló emberek leküzdése után előtör Mithra a nagy mezőkkel bíró» vagy: «előtte valóban reszket Angra-maynius a halálteljes, előtte valóban reszket Aêšma a gonosz lelkű testpusztító, előtte valóban reszket Bušyaçta a hosszú kezű, előtte

valóban reszket minden daeva» . . . . S Mithra e küzdelme nem egyéb, mint a bonum principiumnak a malum principiummal való harcza, mely az áriáknál, mint a jelen esetben is látjuk, a világosság istenének a sötétség istenével való örök vívásában, és minden nap megújuló győzelmében, a szemitáknál a fény- és tűzistenségeknek a pusztító és perzselő istenségekkel folytatott élet-halál harczában, s az egyiptomiaknál Osiris és Set, majd Ranak a sötétséggel való mérkőzésében nyert kifejezést.¹

Mithra a nagy királyokat hódító útjokban nyomon követvén, megérkezik Babylonba is, a sémi mysticismus, astrologia, mágia hazájába, s a világváros vallásossága, a fanatismust nem ismerő, sőt indolens zoroastrismusban csakhamar oly elemeket honosít meg, melyek a szent könyvek tanaival alig egyeztethetők össze. A zend fő isten Ahuramazda eltűnik, háttérbe szorul, elhal nyomtalanul, az erőteljes, tevékeny Mithra pedig, a metropolis isteneinek jellemvonásait veszi föl, összeolvad azokkal, s a perzsák úgy, mint benszülöttek, együtt invocálják őt Iluval. Babylonban Adar hősiek alakjával identificáltatik, s ez az Adar a héber Samson, a tyrusi Melkart, az assyriai Samdan, a görögök Heracles Samdanjának prototypje.

Adar nem ősi istensége a Babylonoknak, ő trónjáról lebukott, akkad naphősnek Izdubárnak mezét vette föl, — kinek alakját a genialis Smith legujabban reconstrualta az assyriai téglaföliíratokból «Chaldaei Genesis»² czimen téve közzé hosszas és végtelenül szerencsés tanulmányait. És Izdubar a naphős, a rettenetes Bal-Chamman, teljesen azonos perceptio Heraclesszel.

Izdubar tizenkét kalandja Heracles tizenkét munkája, a nap pályája az év tizenkét hónapján keresztül. És a mint a nap ereje gyengül, octoberben megbetegszik Izdubar is, és erejét, fényét nem nyeri többé vissza, míg az újév kezdetén, meg nem fordik a keleti Oceán hullámaiban. Az ősi akkad hősköltevény sorra veszi elbeszélésében az állatöv minden jegyét és az Izdubar által megölt oroszlán a zodiacus oroszlánja; Hèa-bani látnok, az akkad év második hónapjában, — mely a jóságos bikáé, tehát az ál-

¹ Dr. C. P. Tiele: Kompendium der Religionsgeschichte kv. 76 l. — Spiegel: Eränische Alterthumskunde II. k. 77 kv.

² G. Smith: Chaldaische Genesis 143—243.

latóv bikajegyének felel meg — megy az ő látására; Istár a szűz jegyében ajánlkozik a hősnek; a mindent körülvevő Oceánt a «nap lementének» hónapjában éri el... stb.

Hêa-bani a chaldaei hős barátja és tanácsadója írja Sayce¹ a kentaur Cheiron, Heracles tanítója, s Cheiron Kronos fia, Kronos pedig a babyloni Hêa, Hêa-bani teremtője. Az Izdubar által megölt oroszlán mása a nemaei; a leánya szégyenének megboszulásáért Anu által küldött bika a krétai bika stb. Egész a végtelenségig lehetne fűznünk az analogiákat.

És Mithra a görög sphaeraban Heraclesszel, s a vele rokon perceptiókkal azonosul, melyek mindig a természet jó és rossz felének, a malum és bonum principiumnak egymással való küzdelmei a sötétség, a gonosz ellen. Apollon harcza Pythonnal ugyanaz, a keresztény mythológiában Sz. György küzdelme a sárkánnyal teljesen azonos perceptio, — s ennek párja a german Siegfried harcza ismét a sárkánnyal.

A görög szobrász tehát, midőn Mithrát először percipiálta mint szobrot, máshonnan alig meríthet észmáját, mint Heracles mythosaiból, azon istenségéből, melyet a phantasia és kegyelet azonosított a semi mezbe öltözött zend istenséggel. S Heracles mythosaiból vajjon kínálkozhatott-e kedvezőbb momentum, mint a krétai bikával való küzdelem? Ennek prototypje Izdubar harcza szintén a bikával, — de a görög szobrász — jó szerencse, nem a sémi művész conceptióját vevé át, hanem saját fejlettebb műérzékét követve jeleníté a küzdelmet, nagy, talán irányító befolyást engedve conceptiójára az Athene-Nike balustradeján korunkig fennmaradt pompás alkotásnak.²

Az izgalmas repraesentatio tehát nem áldozat, nem egyszerű bikaölés, hanem a jó és rossz egymás ellen való küzdelmének jelenítése. Ismerve a bikaölés jelentőségét, a cselekmény részesinek rendeltetése is oly világossá válik azonnal, hogy fölösleges minden további magyarázat.

¹ A. H. Sayce: Babylonische Literatur: 20 kv. I.

² R. Kekulé: Die Reliefs an der Balustrade der Athena Nike II. kv. I.

III.

Oroszlánok.

Az oroszlánok Mithra mysteriumaiban fontos szereppel bírván, a szentélyek emlékei között is igen gyakoriak. Előfordultak majdnem minden ismert mithraeumban, s vagy a belső helyiségekben voltak elhelyezve, vagy kapu díszül szolgáltak, néha pedig mint nagyobb víztartó edények csorgói alkalmazták.

Rákoson a bejárat közelében találtatván, valószínűleg ez elé valának elhelyezve.

3. Him oroszlán.

Anyaga lyukacsos, könnyen málló homokkő, — durva, esetlen, elnagyolt munka.

Alapja:	0·04 m.
Fejmagassága az alappal együtt:	0·38 m.
Hátsó magassága:	0·27 m.
Hossza:	0·62 m.

4. Nőoroszlán.

Anyaga mint az előbbié, s épen oly esetlen, durva faragvány, mint pendantja. Feje letöredezett.

Alapjának magassága:	0·075 m.
Testének hossza:	0·48 m.
Magassága az alappal együtt:	0·24—0·33 m.

IV.

Oltárok.

Az ásatás alkalmával több ara vativa is került elő. Anyagok homokkő.

V.

Sima, minden díszítést nélkülöző faragvány.

Magassága:	0·72 m.
A fej és alap szélessége:	0·48 m.
Tükrének szélessége:	0·41 m.
Magassága:	0·48 m.

Az alap és fej mélysége: 0'48 m.

Törzsének mélysége: 0'45 m.

A rajta lévő felirat a következő:

D - S - I - M

L - AVIT - M

TVRVS - DC

COL - KARN

V - S - L - M

(D(es) S(oli) I(nvicto) M(ithrae) | L. Avitus Ma|turus Decurio | Colo-
niae Carnununti | V(atum) S(alvit) L(ibens) M(erito).¹) A betűk
magassága 0'085 m.

6.

Abacusa letöredezett.

Magassága: 0'90 m.

Alapjának szélessége: 0'57 m.

Alapjának magassága: 0'25 m.

A tükör szélessége: 0'45 m.

A tükör magassága: 0'435 m.

Az alap mélysége; 0'38 m.

A tükör mélysége: 0'32 m.

Főirata a következő:

//// I M

SEP IV'SI

AN'S - ARM

C'ST - L - XIII - G

ANTON - V - S

D(eo) I(nvicto) M(ithrae) | Sept(imius) Justi|nianus Arm(orum)
| cust[os] (Legionis) XIII G(eminae) Anton (inianae) V(otum) S(olvit)
[libens merito] ²

7.

Abacusa letöredezett.

Magassága: 0'66 m.

Tükrének magassága: 0'34 m.

¹ C. I. L. III. 4236.

² C. J. L. III. 4238.

Tükrének szélessége: 0.31 m.
 Alapjának magassága: 0.19 m.
 » szélessége: 0.42 m.
 » mélysége: 0.32 m.
 A tükör » 0.28 m.

Fölrátát az idő igen megviselte, de még sem annyira, hogy kibetűzhető ne lenne:

I
 SEP I S T
 A N V S
 XIII. A N
 I M

S(oli) I(nvictio) M(ithrae) | Sep(timius) Jus(tini) | anus (Leg) | XIII.
 An(toniniana) | V. S. L. M.¹ A betűk magassága 0.05 m.

8.

Magassága: 0.45 m.
 Fejének és alapjának magassága: 0.06 m.
 » szélessége 0.27 m.
 Alapjának szélessége: 0.28 m.
 Mélysége: 0.18 m.
 Tükrének szélessége 0.22 m.
 » magassága 0.33 m.
 » mélysége 0.16 m.
 Fölrátából csak egyes betűk olvashatók.

9—10.

A sopronyi muzeumban ezeken kívül még két teljesen egyforma fölrát nélkül való ara-votiva van elhelyezve.

Magasságok: 0.46 m.

Szélességek: 0.24 m.

A 2—10. számú tárgyak a soproni muzeumban őriztetnek.

¹ C. J. L. III. 4239. csak a második és harmadik sor, melyeket Kenner is közöl.

V.

Lámpák és cserépedény.

11.

Egészen egyszerű fületlen, föliírat nélküli való lámpa. Hossza 0,078 m.

12.

Ugyanolyan lámpa töredéke.

13.

Szürke agyagból készült, vastag falú, durva művű, zárt tűzőn égetett urna. Magassága 0,091 m.

A 11—13. számú tárgyaknak nyoma veszett. Az adatokat Kennertől vettem át.

A közölt feliratok segítségével a szentély építésének idejét is meghatározhatjuk, ha egész pontossággal nem is, de legalább megközelítőleg. A titulusok két datumot nyújtanak: az egyik, hogy Septimius Justinianus a XIV-ik antoniniana legio, armorum custosanak mondja magát, s a másik a Col. Farn (olv. Carn.) előfordulta.

A XIV-ik legio Caracalla óta viselven az Antoniniana nevet, ezt megelőzőleg a derék fegyverőr nem állíthatta föl fogadalmi oltárát; másfelől Avitus Maturus decurio Coloniae Karnunti lévén, a 178—180. utáni évekre utal bennünket, mert Carnuntum Marcus Aurelius császár végső éveiben kapta e czimet és a vele járó előjogokat. De ez a legkorábbi datum, mely alig felel meg a valóságnak. Valószínűbb, hogy a szentély későbbben épült, talán Commodus alatt (180—192.), kiről tudjuk, hogy buzgó hive lévén S. I. M. mindent elkövetett cultusa terjedésének érdekében, s az a provinciákban csakugyan nagy tért foglalt. Későbbi datum mellett bizonyít továbbá egy onomatologiai ok. A Septimius név ugyanis az imperium nyugoti provinciáiban csak Septimius Severus (193—211) trónralépte után válik gyakorivá, majd általánossá. Föltételezhetjük tehát, hogy Septimius Justinianus 193—211. között születvén, Severus császár utódja alatt lett katona és armo-

rum custos, de ez nem történhetvén a harmadik század előtt, a szentély építésének idejét a 193 utánra kell tennünk, még Severus Alexandert megelőzőleg. Sokkal későbbi eredetű tehát, mint a hasonlíthatatlanul nagyobb és gazdagabb sarmizegetusai mithraeum.

VI.

A hamvvedrek és érmeik.

A rákosi mithraeumnak legérdekesebb leletei a hamvvedrek, írja Kenner, melyek (homorú fedőkkel) egymásra fordított parkányos (fölhajtott széllel égetett) téglákból — mindig kettő-kettő, vannak összerakva, úgy, hogy oldalaik mindig nyitva maradtak. (2-ik ábra.) Az egyes téglák 0.485 m. (18 $\frac{1}{2}$ hüvely) hosszúak és 0.38 m. (14 $\frac{1}{2}$ hüvely) szélesek és páronkint 0.157 m. (6 hüvely) magasak, s mindig három pár van egymásra fektetve, nagy, szabálytalanul faragott kővel leszorítva. Minden hamvvederben volt egy-egy pénzdarab, összesen huszonnyolcz Gallienustól Gratianusig (254—383-ig), melyeket Esztergom elhalt biboros érseke következően determinált:

1. Gallienus (254—268.) két db. Rv. Fortuna Redux fátyolosan, kezében bőség szaruval. Jovi Victori, Jupiter a villámmal.

2. Aurelianus (270—275.) két db. Rv. Concordia Militum, — babér koszorús, tógás férfi egy elfátyolozott nőnek nyújtja jobbját. Jovi Conservatori, — Jupiter a katonai diszben levő császárnak a földgolyót nyújtja.

3. Probus (277—282.) két db. Rv. Conservat. Aug. Sol, — jobbját fölemeli, baljában ostor; Soli Invicto, — a Sol quadrigan en face.

4. Licinius (307—323.) egy db. Rv. Jovi Conservatori, Jupiter álló helyzetben, jobbján Victoria, baljában jogar, lábainál sas.

5. Nagy Konstantin (305—337.) három db. Rv. a negyedikhez hasonló, csak a sas csőrében van koszorú. Két db. Soli Invicto Comiti, Sol állva, jobbját fölemeli, egy db.

6. Crispus († 326.) egy db. Rv. Caesarum Nostrorum. Vot. X. — koszorúban.

7. II. Konstantin († 337.) egy db. Rv. hasonló.

8. Constans († 350.) két db. Rv. Caesarum Nostrorum. Vot.

XX. koszorúban. Victoria Laeta Minorum Et Caes. N. N. Két Victoria koszorúval.

9. Constantius (337—361.) három db. Rv. Felix Temporum Reparatio. A császár egy lovas barbárt szúr le lováról.

10. Constantius Gallus. († 354.) egy db. Rv. hasonló.

11. Julianus Apostata. (355—363.) egy db. hasonló.

12. Valentinianus. (364—475.) négy db. Gloria Romanorum. A császár állva, jobbában Labarum, baljával egy foglyot tart. Restitutor Reipublicae, — a császár állva, jobbában Labarum, balján Victoria. — Securitas Reipublicae, — haladó Victoria, két db

13. Valens (367—378.) négy db, Gloria Romanorum. — A császár egy földre hullott lovas barbárra teszi lábát. — Egy db. Securitas Reipublicae, — haladó Victoria, három db.

14. Gratianus. (367—383.) egy db. Gloria Romanorum. A császár jobbában Labarum, — lábát egy barbarra teszi.

A pénzdarabok anyagát és minőségét nem közli Kenner, de megjegyzi, hogy az érmek valószínűleg rézdenárok.

VII.

A temetkezés.

Kenner következő megjegyzésekkel kíséri e fontos lelet-Hamvvedreknek a mithraeumokban való előfordulta tudunkkal ez az első eset. Az kétségtelen, hogy nem az építés és használat alatt kerültek oda, hanem jóval később, mert a spe-laeum már Caracalla óta (211—217.) meglévé, míg az ott talált legrégebbi érem 254-ből származván, nem kerülhetett korábban a szentélybe, s hozzájárul még az is, hogy e hamvvedrek nincsenek a cultusszal semmi összefüggésben, jóllehet az érmek százévnél hosszabb időről tanuskodnak, és éppen Gratianus idejében szűnnek meg, ki 378-ban megtiltá a cultus gyakorlását. De ebből még nem lehet következtetnünk, hogy a templomokba való temetkezés a Mithra-cultusszal összefüggő szokás volt, mert ennek csak az utolsó században lehetett volna keletkeznie, a mi éppen nem valószínű, különben az ostiai és heddernheimi templomokban is kellett volna hasonló jelenségeknek fölmerülniök, — ez pedig nem történt, bár sok tekintetben hasonlítanak a rákosi szentély

hez; és végül igen ildomtalan lett volna e hamvvedreket a szentélybe helyezni el, mely a papok s magasabb rangú beavatottak gyűlhelye, melyben a szertartásokat végezték, mely különben is oly szűk, hogy alig lehetett mozogni benne, s a hamvvedrekkel a hely egy harmadát elfoglalva, a halottakat az élők fölött anynyira kitüntetni. A szentély, ha a huszonnyolcz hamvveder benne volt, egy harmadával kisebb lett, jóllehet már magában is kicsiny, összesen 10·8784 □ m. (49 □ l.) területű, melyből ez esetben csak 9·035 □ m. (33—34 □ l.) maradt volna használható. Bátran kimondhatjuk tehát, hogy e hamvvedrek semmi összefüggésben sincsenek a cultusszal. Elhelyeztetésök gondosságra mutat, s meglátszik, hogy a szertartásokat némi kegyelettel végezték, de másrészről a földhajtott szélű téglák választása, és azoknak primitív leszorítása durván faragott kövekkel, azt bizonyítják, hogy szegény emberek temetkeztek oda s nem egy közkeletű istenségnek kétségtelenül jómódú papjai, hivei. A hamvvedrek tartalmáról teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az hulláktól származik. A hamu ugyan bármely megégetett tárgy maradványa lehetett, de a pénzdaraboknak egyenkint való előfordulása azon szokásra utal, hogy a halottak mellé obulust tettek. Kétségtelen tehát, hogy a rákosi hamvvedrek ugyanazon szerepet játszották, mint a columbariumok, melyekben a hamu között szintén ott találjuk a pénzt. Azt már hangsúlyozván, hogy a Mithra templomot temetkezési helyül, míg a cultus divatos volt, nem lehetett használni, — a dolognak tehát úgy kell lennie, hogy a cultus gyakorlatát egy ízben elhanyagolván, scarabantiai vagy vidéki szegény emberek elköltözöttjeik részére örök nyughelyül választák a spe-laumot.

E magyarázatot annál inkább el kell fogadnunk, mert a szomszéd Noricumból ismerünk egy esetet, hogy a szentély ötven évig el volt hanyagolva s aztán újból restauráltatott.¹ Ezen ötven év Nagy-Konstantin uralkodásával kezdődik, midőn a provinciákban is terjedő keresztény vallás a pogányságot szorítani kezdé, s terjed, míg a nagyobb türelmesség idején a pogánység följúdul. Ez Julianus Apostatával (355—363.) kezdődik, s tart Nagy-

¹ C. J. L. III. 4796.

Theodosiusig (378—395.), ki minden pogány cultust eltiltott. A virunumi (Noricum) szentély restauratioja tehát 355—378. között történhetett, az elhagyatás ideje pedig 320. vagy 326-tól 376-ig terjed.

Ha ezen idővel összehasonlítjuk a rákosi mithraeumban talált érmek dátumait, ugyanazon időszakot kapjuk, mint Virunumban s ezen időben tétettek a denárok is a hamvvedrekbe. A huszonnyolcz érem közül csak hat db. tartozik a harmadik és huszonkettő a negyedik századba. A hat darab Gallienus, Probus és Aurelianus fehér denárjai, melyek Nagy-Konstantin pénzreformja után is, mint devalvált értékek, a rézdenárok mellett (Æ III.) igen jól forgalomban maradhattak s maradtak is. Nem föltétlenül szükséges tehát, hogy Gallienus érmei épen az ő uralma alatt kerültek a hamvvedrekbe vagy Probus és Aurelianuséi ugyanakkor. Nagy-Konstantin idejében is teheték azokat a hamvak mellé. Az érmek nagyobb része a negyedik századba tartozik, különösen a 364—375. közötti időbe. Valentinianus és Valens-től nyolcz van, míg a negyedik század többi császárájától (a leletben kilencz császár van) csak egy-egy, legfőljebb három, ez is Nagy-Konstantin és Constantiustól, kik számtalan pénzt verettek.

Az előadottak alapján kimondhatjuk tehát, hogy a hamvvedrek ugyanazon ötven év alatt kerültek a mithraeumba, mely alatt a virunumi el volt hagyatva, s ez megerősít bennünket azon nézetünkben — folytatja az értekező — hogy az elhagyatás és a cultus hanyatlásának idején a szentély, mint columbarium hamvvedrek elhelyezésére használtatott. A szentély ily nemű fölhasználása folyamatban volt még Julianus Apostata és Gratianus idejében is, mint az érmek bizonyítják, s ebből azt következtethetjük, hogy nem restaurálták, mint a virunumit, mert ez esetben a restauratoria vonatkozó emlékek vagy föliratnak, föltétlenül elő kellett volna kerülnie. De ez nem történt. S ha restauráltatott volna a templom, lehetetlen föltételeznünk, hogy a hamvvedreket ott hagyják a sanctuariumban. Ezeket kellett volna legelőször kitakarítaniok. Az a körülmény, hogy az érmek Gratianusszal megszűnnek, akkor, midőn a Mithra cultus eltiltatik — bár ez elgondolhatóvá teszi, hogy a szentélybe való temetkezés összefügg a cultus gyakorlatával — nem ejthet bennünket

zavarba, mert ez csak esetleg. A pénzletek Pannoniában a negyedik század utolsó negyedéig érvén, nem a Mithra cultus eltiltása az oka a temetkezéseknek a pénzek elmaradásával együtt történő megszűnésének, hanem a római életnek Pannoniában való teljes elhanyaglása.

Találtak még egy téglából rakott sarcophagot is a kisebb relief alatt. E sarcophag kétségtelenül ugyanazon czéllal helyeztetett a szentélybe, mint a hamvvedrek.¹

Eddig Kenner. — Sajnos, hogy nem fogadhatom el a tudós értekező nézetét, homlokegyenest ellenkező meggyőződésre jutván, a körülmények kellő megfontolása után.

A római uralom Kr. utáni második, harmadik századában vallási tekintetben oly tarka képet mutat, hogy még a legtávolabbi provinciák is oly caleidoscopot tárnak elénk, mely vetekeedik a fővárosával majdnem minden tekintetben, úgy hogy semmi sem lehet meglepő reánk nézve bármily bizarr legyen is, és bizarrságában bármily vonzó vagy visszataszító. A keleti mysteriumok mindenütt honosak, s nyomukban ott találjuk a kereszténységet is, oly jelenségek kíséretében, melyek a Mózes könyvein nyugvó alaptanokból és liturgiából nem fejlődhettek ki, hanem egyenesen a pogány polytheisticus cultusokkal való kölcsönös érintkezésekből eredtek. Itt elég lesz utalnom azon szokásra, hogy a keresztények a korábbi időkben halottaikat elégették, és a kedves kamvakat épugy megőrzék urnáikban, mint a pogányok, — majd az eschatologia teljes kifejtése után úgy helyezék el övéiket, hogy földi maradványaik lehetőleg meg legyenek kimélve a szeretetlen megzavarástól, hogy csendesen, nyugodtan várhasák be a nagy napot, melyen megszólalván az angyalok harsonái, életre szólítanak minden elköltözöttet. Ily temetkezési mód általános keletű volt a nélkül, hogy teljesen kiszorította volna az előbbit. A catacombákba való temetkezés kedvelt volt még akkor is, midőn az új tanok államvallássá proclamáltatván, szükségtelessé tévék az elrejtett magános, vagy épen földalatti helyiségek keresését. És az imperium számos más cultusának hivei követék e szokást épen úgy, mint a keresztények az elégetéssel vegyesen,

¹ Méreteit nem közli Kenner.

különösen azokéi, melyek a lélek halhatatlanságát és a test föltámadásának tanát vallották. Így Sabazius hivei, kiknek római catacombája egy alkalommal találkozik a keresztényekével. S a mithriacusok dogmái között is ott találván a testtel oly szorosan összefüggő és attól a tömeg által elválaszthatatlannak gondolt lélek le- és fölszállásának tanát, halottaikat szintén úgy óhajtják eltemetni, hogy megzavarhatatlan nyugalmat élvezzenek a mindenség végső napjáig. Ezért a catacombákba való temetkezést ők is kedvelték, és gyakorolták is kétségtelenül, hol a talaj alkalmas volt.

A rákosi szentély környezete ilyképen nem lévén fölhasználható — sziklás és homokos — más módot kellett találni. A szentély belső részét használták föl tehát, a relief és oltárok közé — ezeket a szükséghez képest közelebb és közelebb állítva a kijáráshoz — helyezve el halottaikat, elégetve — hamvedrekben, vagy téglából készült sarcophagban, ugy a mint telt, vagy ama mozgalmas időkben lehetett. Sőt kockáztatni merem az állítást, hogy e kicsinke szentélyt a harmadik században épen e célra, temetkezési célokra foglalták le s mint sírkápolnát használták százhuszonkilencz éven át, 254—383-ig. Ennyit kétségtelen bizonyossággal lehet mondanunk az érmekek dátumainak alapján. És csak Gratianus idejében hagyják el, midőn a cultus véglegesen eltiltván, a szentély a többivel együtt, talán hivatalosan confiscáltván, bezáratott, vagy pedig a főntartó hitközség elenyészésével maradt gazdátlanul. Kenner állítását tehát mellőznöm kell, mellőznöm az ötven éves periodust is, melyben nézete szerint a cultus teljesen szünetelt Nagy-Konstantintól kezdve, mert ez alig állítható így egész általánosságban. Hiszen maga a császár alapít épen a dynastia részére, a Sol Invictus tiszteletére külön papságot, s mert a császár maga egyszerűen az égiekkel való szerencsés megegyezésnek tekinté a kereszténységet, vonakodván egész életében fölvenni a szentséget, mely az egyház tanai szerint a pogányt valóban kereszténynyé teszi és megtisztítja minden bűnétől. Ő nem üldözte a S. J. M. híveit, de másféle pogányt sem, különösen nem a provinciákban, hol a pogány cultusok csakugy virágozhattak, mint előbb, s fönn is tarták isteneiket még sokáig Nagy-Theodosius halála után is. Igen bajos

tehát a virunumi szentély elhagyatását a kereszténység államvallással proklamálásával hozni kapcsolatba. Összeomolhatott az magától is protectorának halála után, vagy a hívek viszonyainak változtával, s ha legionáriusoké, vagy egyáltalán katonáké volt, az építő és fönntartó helyőrség távozta után, a nélkül, hogy valaki törődött volna azzal, nem lévén semmi közös szervezete a hitközségeknek. Később ismét szükség lévén reá, egy jámbor sexvir helyreállította, s fönállott, virágozott kétségtelenül, míg a római élet meg nem szűnt Pannoniában.

Hypothesisem mellett bizonyít még az is, hogy az érmek a hamvvedrekben, hibátlan chronologicus rendben találtattak, a legelsőben a legrégebbi, tehát Gallienusé, mert ha ez nem lett volna így, Kenner alig mulasztja el fölhasználni ezt is, az ötven éves periodus támogatására. És végül föltételezhető-e oly társadalmi körülmények között, melyekben a római provinciák éltek, hogy akadjanak oly kegyeletlen emberek, kik halottaikat egy kidőlt, bedőlt, mindenkitől elhagyott épületbe, messze a rendes lakóhelyektől temessék el, és oly türelem, hogy más vallásuk lévén, egy kipusztult, talán utált cultus emlékeit ott hagyják kedveseik hamvai között. És ellentmond maga a lelet is, ellentmond az a gondosság, melylyel a hamvvedreket elhelyezék, s leszorítgaták, hogy szilárdan megálljanak. Így s oly távol a várostól csak azok temetkezhetnek, kiknek vallási szokásaik teszik azt kötelességökké vagy kívánatossá. S ezzel bátran kimondhatjuk az előadottak alapján, hogy a rákosi mithraeum temetkező hely volt, helyesebben Mithriacus sírbolt, melyet talán épen azért építének oly kicsinyre és rejtett helyen, hogy az elhunytak földi maradványai zavartalan csöndes nyugalmat élvezhessenek. Az mit sem bizonyít a kérdés ily módon való megoldása ellen, hogy még eddig egy szentélyben sem találtak nyomokat, melyekből világosan lehetett volna következtetni a spelaeumokban való temetkezésre, nem bizonyít, mert a régebbi ásatásokat rendkívül fölületesen végezték, és csak a dísz tárgyakra ügyelvén veszni engedtek minden egyebet, a nélkül, hogy csak említést is tennének az elhunyt, archaeologiai szempontból talán végtelenül becses, de külsőleg mit sem mutató darabokról. A század harmadik tizedében kiásott heddernheimi szentélyekig, alig vannak adataink, s

az ezóta eltelt majdnem négy évtizedből Visconti ásatásáig (1862.) egyetlen mithriacus leletről sincsen pontos leírásunk, mely minden szükségest felölelne. Így nem csodálható, ha a legérdekesebb, legfontosabb problémák maradnak válasz nélkül. Nagyobb városok közelében lévő mithraeumokat, mint a sármizegetusai, vagy heddernheimiek, vagy városban lévőket, mint az ostiai és rómaiak így semmi esetre sem használtak, az kétségtelen, mert ez ellenkezett a római törvények és rendőri szabályokkal is, de igenis használtak távolosó spaelumokat, épen úgy, mint fölhasználják most is a temetői kápolnák sirboltjait, vagy a kizárólagosan erre a célra épült kápolnákat.

És ha nem erre a célra szolgált, vajjon miért hurczolták oda távulról a hamvvedrek leszorítására használt köveket, mikor a templom szentélyében volt több súlyos, könnyen alkalmazható tárgy, mint: oltár, oroslán, relief, de mellőzték azokat, csak a kisebb domborművet használták föl a téglasarcophag befödésére, a mi arra mutat, azt látszik bizonyítani, hogy a halottat Mithra oltalmába ajánlák, örök nyughelyét azon emlékkal takarva be, melyet a boldogult életében a legyőzhetetlen Napistennek dedicált, s ez még inkább megerősíti az előadott föltevést.

VIII.

A szentélyek körületében való temetkezés.

Az a kérdés, hogy a szentélyek körületébe temetkeztek-e, sokkal könnyebben oldható meg, mert nem kell egyedül álló adalékra támaszkodnunk.

Grosskrotzenburgban Dr. G. Wolff vezetése alatt a Verein für hessische Geschichte und Landeskunde ásatásokat rendezvén, a kicsinyke spelaeum közvetlen közelében, s oly helyzetben, mely kétségtelenné tette a szentélylyel való összefüggést, két csoport sirt találtak. A keleti csoport négyszög alakú mélyedésekből állott. Ezeknek oldalait nagy tegula quadrupedestris-ek vagy kisimított bazalt lapok képezték oly formán, hogy két-két sirnak mindig közös oldala volt, úgy, hogy a föltárás után sakktabla alakot mutattak. Tartalmuk rendkívül szegényes: urna töredékek, edény és csontmaradványok, egy-két lámpa stb., de az egyikben csinos

terra sigillata edényke, majd megnyújtott S alakú kettős kapocs, egy óngyűrű, oldalain csigadiszítésekkel, s fején S. V. N. betűkkel találtatott. A nyugalomra helyezett hamvak téglákkal voltak betakarva.

Ezektől nyugotra új csoport merült föl, de egészen más berendezéssel. Meghatározott sort követtek ugyan itt is, de a hamvakat nem koczka alakú mélyedésekbe, hanem bazalt törmelékből rakott hengeralakú lyukakba helyezék el. Tartalmuk époly szegényes, mint az előbbieké.

A csoportozatok mindegyikében 12—12 sir lévén, összesen 24 ásatott ki.

Dr. G. Wolff az előbb említett egyesület 1882-ik évi kiadványában¹ terjedelmes tanulmányt irván e leletekről, abban állapodik meg, mikép e sirok csak azután keletkeztek, hogy a mithraeum elpusztult, s a meddig tartott, annak maradványaiból rakták ki azoknak oldalait.

Állításai ellen sok érvet lehet fölhozni, s ezeket az alábbiakban csoportosítom.

Annak megczáfolása, hogy a sirok nem a spelaeum pusztulása után keletkeztek, hanem annak keletkezése idején, csak annyit kell megjegyezni épen Wolff adatai alapján, hogy a spelaeum romjai együtt voltak egy tömegben majdnem érintetlenül, s az ásatók tömérdek simított bazalt követ találtak romjai között, ugyanoly bélyegű téglákkal, mint a sirokéi: COH. III. VIND (elicorum), tehát a maradványok nem használtattak el a nyughelyek kirakásánál, mint az említett szerző önmagával ellentétbe jutva, hypothesis kedvéért írja. S már ebből is következtethető lenne, mikép a jobb létre szenderülteket azon czélzattal helyezék el, hogy a mithraeum közvetlen közelében nyugodjanak. És e föltevés kétségtelen bizonyossággá válik, ha figyelembe vesszük azon adatokat, melyekre dr. G. Wolff nem reflectált vagy nem aknázott ki annyira, mint kellett volna.

¹ Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde. Neue Folge VIII. Supplement. — 1882. — Dr. G. Wolff: Das Römercastell und das Mithras Heiligthum von Gross-Krotzenburg am Main nebst Beiträgen zur Lösung der Frage über die architektonische Beschaffenheit der Mithrasheiligthümer. 71. kv. 1.

A keletről jött napistenségek peribolosába való temetkezés általános volt az egész birodalom területén, s e célra a kegyes hivek gyakran részesíték földadományokban szentélyeiket. Így Jupiter Heliopolitanus egyik buzgó hive az itt közölt fölírat bizonyossága szerint hét hold területet adományoz, valószínűleg e célra:

Hic ager iug. VII. cum cisterna | et tabernis eius eorum
 possessorum | iuris est qui in cultu corporis Heliopolita | norum
 sunt eruntve. atque ita is ac | cessus iusq. esto per ianuas iti-
 neraque | eius agri qui nihil adversus | lecem (sic) | et conventio-
 nem eius corporis facere | perseveraverint.¹

A római aventinhegyi Jupiter Dolichenus templomának peribolosában megtalálták az antiochiai C. Vettius-nak a Leg. XII. Fulm. veteranusának sírkövét, ki végrendeletileg hagyta meg, hogy földi részeit a megszentelt földbe temessék:

C. Vettio C. F. Col. Nigro Domo Antiochia Syria veterano
 leg. XII. fulminat. milit. ann. XXVI. vixit ann. LXVII ex tes-
 tamento.²

Az tehát kétségtelen, hogy Jupiter Heliopolitanus és Dolichenus templomai körül temetkeztek.

És eme istenségek cultusai majdnem teljesen egyezők, jóformán csak a név, mely a helyi hazafiság folyománya, különbözteti meg őket, s annyi rokon vonást tüntetnek föl Mithra cultusához is, hogy nem szült semmi visszatetszést, ha a Sol Invictus hivei Jupiter Dolichenus hitközségében papi hivatalt viseltek. S cultusaik nyomon követik egymást a tartományokban, — így, — hogy csak a legközelebbi példákat említsem: Sarmizegetusában, Apulumban, Ampelumban stb. A sok rokonvonás tehát megengedné már azt a föltevést is, hogy a mithriacusok követék temetkezéseiben is Jupiter Dolichenus hiveit, a nélkül, hogy Mithra cultusának emlékeiből vett teljes bizonyítékra lenne szükség hivatkoznunk. A szerencsés véletlen azonban segít itt is, s a következő fölírat kétségtelenné teszi, hogy Mithra hivei csakugyan szerették halottaikat a spelaeumok peribolosába temetni el:

¹ C. J. L. X. 1579.

² Dr. F. Hettner: De Jove Dolicheno. 17-ik l.

Μίθρης ἐν ὀργάδι χῶμα τὸ σῶμα καλύπτει.
 Χυιδόνακτος ἱέρων ἀρχηγῶ
 Δυσ(σεβ)ίας ἀπέχον Λυσί(ου) οἶκον ὄρω(ν).¹

Xundanax pap hamvai tehát — ércz edénykében — Mithra kertjében tétettek örök nyugalomra. Így a grosskatzenburgi sírok is a mithriacusok hamvait rejték, kik mellőzve a szentély közelében lévő köztemetőt, a győzhetetlen isten oltalma alatt kerestek örök nyugalmat.

Ez adatok alapján constatálható tehát, hogy a mithriacusok temetkeztek apró sirkápolnákba, és szerették halottaikat a szentélyek körületében helyezni el, sőt azt is megkoczkáztathatnók talán, hogy e szokás általános volt.

Vajjon nem gyakorolt ez befolyást a kereszténységnek ké sőbbi, hasonló szokásaira?

II.

A lépcső mysterium Mithra cultusában.

Mithra cultusának legérdekesebb emlékei a domborművek, melyeknek repraesentatiói mindig szoros összefüggésben vannak a cultus nagyterjedelmű és syncreticus eszmekörével. Sajnos, hogy e repraesentatiók legnagyobb részének magyarázata sok nehézségbe ütközik, hypotheticus alapokon nyugszik, mert végtelen kevés az, mit a classicusokban reájok vonatkozólag találunk. A görög és latin mythologiák alapján szintén nem adhatók meg, — az Avesta töredékei meg épen hiányosak, úgy hogy csak is az összehasonlító mythologia alapján remélhetünk, ha minden kétséget kizáró megfejtéseket nem is, — de legalább plausibilis föltevéseket.

Ily rejtélyes symbolumokkal van dolgunk a mausi Mithra emléken² s a friedbergi hydrián.³ E relief jobboldali táblácskáin

¹ C. J. Graec. III. 6798. Ager Divionensis. Mithra ligetében hant földi Xundonax, az isteni tiszteleti cselekmények végzőjének testét; tartózkodjál gonoszságtól, tekintve Lusius házát.

² F. Lajard: Recherches sur le culte public et les mystères de Mithra en orient et en occident. Paris 1867. — pl. XCIV.; 1589-ben Tyrolban Mausi és Sterzingen között Lueg falu közelében a Brenner hegység oldalán pásztorok találták; jelenleg a bécsi cs. kir. Münz und Antiken Cabinetben van elhelyezve.

³ Dr. Ph. Dieffenbach: Ueber den Gott Cautopates stb. Separat-Abdruck aus dem Archiv für Hessische Geschichte. 2-ik ábra.

földről a másodikon lépcsőzetet látunk, a hydrián pedig három fokú létrát.

Amannak magyarázatát már Hammer megkísérlette¹, állítván, hogy e repraesentatio a mestere által az igaz uton fölfelé vezetett mystet ábrázolja.

Később Seel, közölve a rajzot is, azt mondja, hogy egy Ized vezeti át a beavatott mystet a Çinvat hidján.²

Dieffenbach másokra bizza a megfejtést, míg a legújabb Fábri semmit mondó frázissal üti el a kényes kérdést.³

Ily előzmények után nem volna tehát érdektelen plausibilis megfejtést találnunk, annál inkább, mert vannak nyomok, melyeken bátran megindulhatunk.

A következő főadatot Origenes tartá fönn Celsus nyomán. «Ezen mysteriumok, az égen való két körülforgásnak symbolikus megjelenítései, t. i. az álló csillagoknak és a bolygóknak és a éleeknek ezeken való áthatolása. Ezen symbolum egy nagy kapujú bíró lépcső; a nyolczadik a lépcső fölött van. Az első kapu ólomból, a második horganyból, a harmadik érczből, a negyedik vasból, az ötödik ötvényből, a hatodik ezüsből, a hetedik aranyból van. Az első Kronosnak van szentelve s az ólom által a csillagzat lassúsága van jelképezve, második Aphroditének, hozzá levén hasonlítva a horgany fénye és lágysága, a harmadik Zeusnak az érczből való, az erős, a negyedik, a mindent tűrő, gondozó vas Hermesnek, ötödik Aresnek, a vegyülés által szabálytalan és tarka, a hatodik az ezüst, a holdnak, a hetedik az arany a napnak, melynek színeit utánozza. Ezek után Celsus kutatja a csillagok ezen elrendelésének okát, mely symbolikusan a nyolczadik kapu nevében van jelezve.⁴

¹ Wiener Litteraturzeitung 1816., 92. sz., 1462. l.

² H. Seel: Die Mithrageheimnisse, Aarau 1823., 529. kv. l.

³ Tim. Fabri: De Mithrae Dei Solis Invicti apud Romanos cultu Elberfeld 1883., — 100 l.: Explicationis dubiae mihi videntur duae imagines. Altera enim earum fingitur vir, qui alium hominem montem ascendentem retinet, altera ostenduntur homines duo, de quorum actione nil accuratius intellego.

⁴ Adv. Cels. VI. 22. ed. Lommatzech: p. 336. «Λίνιτται ταῦτα καὶ ὁ Περσῶν λόγος, καὶ ἡ τοῦ Μίθρου τελετὴ παρ' αὐτοῖς ἐστίν. Ἔστι γὰρ τι ἐν αὐτῇ σύμβολον τῶν δύο τῶν οὐρανῶ περιόδων, τῆς τε ἀπλανοῦς καὶ τῆς εἰς τοῦς πλανή-

Lajard nem reflectál e sorokra, s Windischmann¹ is, inkább curiosumként, mint a Mithra mysteriumokba tartozók gyanánt közli azokat, azon megjegyzéssel, hogy a fémek hasonló föl-sorolásai, előfordulnak az Avestaben² is, de soha sincsenek a csillagok és fémek párhuzamba téve. Tökéletesen igaz, de nem is a zend textusokban kell a megfejtést keresnünk.

Mithra cultusának eredete összeesik a Vedák és Avesta bölcsőjével, — de mig azokban elmosódott, itt mindinkább előtérbe lép, különösen azután, hogy a nagy-királyok meghódítják Babylont. Ez óriás város, az ókor Londonja, falai között egyesített mindent, mit a keleti phantasia, tudományosság nagyot és szépet, nemest és nemtelent producált. Hazája a sémi vallásosság és mysticismusnak, melynek ereje, amalgamizáló képessége áthatott mindent, a mi közelében volt, vagy vele érintkezésbe jutott. A médek Perzsia régi urai buzgó hívei valának a sémi tanoknak, s a perzsák nagy tömege is kétségtelenül a magismus labyrinthjeiben tévelygett, mielőtt Persis, anyagiakban szegény, de szellemileg annál nagyobb, tetterős uralkodója, Cyrus megtörvén tágabb értelemben vett hazája urainak hatalmát, megalapítá az Achaemenidák nagy birodalmát. S midőn harczvágya még ekkor sem tudott megpihenni Babylonia elleni ndult, és a colossus porba omlott. Ez időtől kell számítanunk a zoroastrismus és magismus olymértvű syncrasisát, mely az előbbit teljesen kiforgatá eredeti alakjából. Már Cyrus meghajolt Babylón istenei előtt, — kétség-

τας αὐ γεινημένης καὶ τῆς δι' αὐτῶν τῆς ψυχῆς διεξόδου. Τοιόνδε δὲ τὸ συμβολὸν κλίμαξ ὑψίπυλος, ἐπὶ δὲ αὐτῇ πύλη ὀρθῶν. Ἡ πρώτη τῶν πυλῶν μολίβδου· ἡ δευτέρα κασσιτέρου, ἡ τρίτη χαλκοῦ, ἡ τετάρτη σιδηροῦ, ἡ πέμπτη κεραστοῦ νομίσματος, ἡ ἕκτη ἀρνύρου, χρυσοῦ δ' ἡ ἑβδόμη. Τὴν πρώτην τίθενται Κρονου, τῇ μολίβδῳ τεκμηριούμενοι τὴν βραδύτητα τοῦ ἀστέρος· τὴν δευτέραν Ἀφροδίτης, παραβάλλοντες αὐτῇ τὸ φαειρὸν τε καὶ μαλακὸν τοῦ κασσιτέρου· τὴν τρίτην τοῦ Διὸς, τὴν χαλκοβάτην καὶ στεῖρᾶν τὴν τετάρτην Ἑρμοῦ· τλήμονα γὰρ ἔργων ἀπάντων καὶ χρηματιστὴν καὶ πολύκιμητον εἶναι τὸν δὲ σιδηρον καὶ τὸν Ἑρμῆν· τὴν πέμπτην Ἄρεος, τὴν ἐκ τοῦ κράματος ἀνώμαλόν τε καὶ ποικίλην· ἕκτην Σελήνης τὴν ἀργυρᾶν ἑβδόμην ἡλίου τὸν χρυσοῦν, μίμνουμενοι τὰς χροῶς αὐτῶν. Ἐξῆς ἐξετάζει τὴν αἰτίαν τῆς οὕτω καταλειγμένης τάξεως τῶν ἀστέρων, δηλουμένης διὰ συμβόλων ἐν τοῖς ὀνόμασι τῆς λοιπῆς ὕλης (l. πύλης).»

¹ Dr. Fr. Windischmann: Mithra 71. kv. 1.

² VII. fargard, 74.

telenül practicus szempontból. A fölbolygatott kedélyeket lecsillapítá, megnyugtató a roppant hatalommal rendelkező papságot, visszaadá szabadságát, vagyonát, kiváltságait, s midőn a Bel és Nebo tiszteletére tartani szokott fényes körmeneteiket újból elrendelte, megnyerte mindkét papi collegium támogatását.

Visszahatás a tiszta zoroastrismus visszaállítására csak I-ső Darius alatt észlelhető, de a vallási reakciónak az ő holtá után nyomát sem találjuk többé, s II-ik Artaxerxes idejében már együtt invocálják Belt Mithrával, és együtt ünneplik őket a fényes gúla templomokban, a pazar pompájú körmenetekben.

A chaldaei és babyloni vallásos jellegű építmények mindig gúla alakúak. Alapjuk széles négyszög, melyről a mindig beljebb haladó emeletek, fokonként keskenyedve emelkedtek föl.¹ Az emeletek száma változó, — az ur-i nagy templom három emeletes², a kuyundzsiki öt³, míg a borsippai hét. S e számok symbolicus jelentőségűek, és Sin, Samas és Bin háromságát, — az öt planétát vagy a hét nagy égi testet jelzik. Ha a gúla hét emeletes volt, úgy a világtájak szerint irányított oldalait az égi testek színeivel festék be.⁴

Az emeletek legfelsőjén kis kápolna volt az istenség képével.⁵

Ezen architectura a chaldaeo-babyloni vallás astronomicus jellegéből fejtett ki. És meg lévén győződve arról, hogy általok közelebb jutnak az istenségekhez, tetejökre építék a kis kápolnát, mely valóságos observatorium, hogy az égitestek pályáit észlelhessék. Diodorus Siculus⁶ határozottan állítja ezt a babyloni templomról. Utánzatai a szent hegynek, «melyen az istenek és csillagok összejöttek,» melyet Jesaias⁷ «harmôad»-nak nevez, az akkadi szövegek pedig «χarsak kurra»-nak, melyet a vallási em-

¹ G. Rawlinson: The five great monarchies. II-ik kiad. I. k. 74. kv. l.

² Loftus: Travels in Chaldaea and Susiana 128. l.

³ G. Rawlinson u. o. I. k. 314. l.

⁴ Lenormant: Commentaire de Bérose 369. kv. l.

⁵ V. ö. az abu-schahrein-i (Eridhu) templom leírásával. Taylor: Journal of the Asiat. Sac. XV. k., 405—408. l.

⁶ II. 9.

⁷ XIV. 14—20.

lékek éjszakkéltre helyeznek, s tisztelőben részesítének még az Euphrat melléki utolsó pogányok, a ssabiusok is.¹

Jákob visiójának² alapja ugyanezen képzet. A jövőbeli nemzeti isten jelenik meg Jákob előtt, midőn ez álmodva egekig nyúló lépcsőzetet vagy létrát lát, melyen az angyalok le-föl járnak, tetején pedig Jehovah trónol. Hogy ezen égbevezető létráról magunknak fogalmat alkossunk, egy szabadon álló kúp-alakot kell képzelniünk, fokozatosan beljebb huzódó lépcsőkkel; szóval egy babyloni lépcsőgúlát. Az egyiptomi építmények, a denderahi templom basreliefje s a pogányság titkos tanaiban leírt híres lajtorját tüntetik fel ugyanazon alakban.³ Celsius ily értelemben használja a «létra — *κλίμαξ*» szót az idézett helyen. A Mithra mysteriumok létrájában tehát, melynek hét kapuja (lépcsőfoka) a hét nagy égi testnek van szentelve, — a chaldaei és babyloni templomoknak a tetejökön lévő kápolnával való utánképzését vagy allegorisálását kell fölismernünk.

S így a mausi relief és friedbergi hydria sajtáságos képei nagyjából meg lennének fejtve.

Sajnos, hogy Origenes épen a legérdekesebb helyen szakítja meg Celsius-ból vett idézetét, épen ott, hol a csillagok egymásutánját és az érzekkel való összefüggését magyarázza.

A planeticus istenségek egymásutánja nem egészen helyes, mert Celsius idézett soraiban a következő sorrendet találjuk:

1. Kronos.
2. Aphrodite.
3. Zeus.
4. Hermes.
5. Ares.
6. Selene.
7. Helios,

míg Assur-nasir-Habal monolithjén, s Salmanu-Asir nimrudi obeliskjén a babyloni tizenkét nagy isten sorozata a következő:

¹ Norberg: Codex Nasaraeus I. k., 4. és 6. l.; Chwolson: Die Seabier und der Sabismus II. k. I kv. l.

² Genesis XXVIII., 11—22.

³ Antiquités IV. k. XIII. t.

1. Anu.
2. Bel.
3. Éa.
4. Sin.
5. Bin.
6. Samas.
7. Maruduk = Jupiter = Zeus.
8. Adar = Saturnus = Kronos.
9. Nergal = Mars = Ares.
10. Nebo = Mercur = Hermes.
11. Belit.
12. Istar = Venus = Aphrodite.

Ha kihagyjuk a hat első és a tizenegyediknek említett Belitet, úgy a classificálás nem vág össze teljesen. De ezen alig ütközhetünk meg akkor, midőn a mysteriumot Kr. u. a második században élt író tartja fönn, s midőn azt eredő helyétől oly távol fekvő Noricumban találjuk meg és Germaniában a Rajna mentén, hova már úgy jutott el, hogy annak eredetét senki sem sejté, talán maga Celsus sem, — de divatban volt s mint ilyent föntartják, a nélkül, hogy ősi jelentőségét kutatták volna, a mely régen elkallott, elenyészett az által, hogy a mysterium bevontott Mithra cultusába. Jelentősége azonban nagy lehetett, mert szoros összefüggésbe hozhaták a lélek föl- és leszállásának még tisztázatlan tanával, összefüggésbe a próbákkal, mely szintén hét van.

A csillagoknak a nemes fémekkel való összekapcsolása szintén nem szokatlan az ősi akkadoktól a semitákra szállott mágiában, melynek fejlődése szoros kapcsolatban van a metallurgia emelkedésével, mely a magia egy ágának tekintetik anynyira, hogy a metallurgiával mythologicus vonások fűződnek össze¹ s ebből kifolyólag az istenek metallurgicus attributumokat kapnak így :

Adar-Saturn

Te, ki a kemény érczet úgy hajlítod meg, mint a bört,

¹ Lenormant : Die Anfänge der Cultur. I. k. 75. kv. l.

Vagy Gibil = Tüzisten:

A réz és ólom megolvasztója te vagy.

Arany és ezüstnek megolvasztója te vagy.¹

Ily attributumokat, melyeknek mintájára összeállított a mithriacus létra sorozata is, számtalant lehetne felsorolnunk.

Sajátságos, hogy a legfelső kapu (lépcső) már nincsen semmi fémmel azonosítva. Ez kétségtelenül onnan ered, hogy a legfelső a legfőbb istennek, magának Mithrának a symboluma, s mint ilyen, az arany és ezüst már fölhasználtván, nem volt fém attributummal fölruházható.

S ha e föltevések megállhatnak, úgy a mysterium jelentősége világos.

---

¹ Hommel: Die semitischen Völker und Sprachen I. k. 218. és 278. l

AZ OLÁHOK ÁLLAMALKOTÁSAI.

I.

Tudományos kérdésekben a legteljesebb tárgyilagosság az első kötelesség. Jól tennék a román történettudósok, ha ez elvet szem előtt tartanák, midőn nemzetök kezdeteiről kell értekezniök. Eléggé sajnos azonban, hogy ők kivétel nélkül politikai irányzatnak hódolnak, sokszor inkább irányregényt, mint historiát írnak. A jelen aspirációi számára keresnek, képzelnek, koholnak alapot a multban. A románok által lakott területek egyesítése, egy Nagy-Románia megalkotása a nemzet chauvinistáinak álma; e hiú ábránd gyökere és képzelt igazolása: a tiszta római eredet és a hajdani Dácia román lakosságának folytonossága Traján idejétől a mai napig. Ha a tények azt bizonyítják, hogy a román nemzet keverék nép és a balkán-félszigeti bölcsőből lassan és nagy későn jutott el a Dunán túl észak felé fekvő vidékekre és Erdélybe, a román tudósok szenvedélyes hévvel harcolnak praecenciált ellenkező elméletek mellett, mert a tények előtt meghajolni — azt hiszi — hazafiatlanság volna. Az a cél, mely szemek előtt lebeg, első sorban Szt. István koronájának egysége ellen irányul. Valódi veszélyt ugyan még nem rejt törekvésük magában s azért a magyar írónak nincs oka a szenvedélyességben követni példájokat; de mindenesetre szükséges, a kellő tárgyilagosság megőrzése mellett, legalább állást foglalni egy felforgató irányzatú történeti iskolával szemben, mely nemcsak ott-hon izgat ellenünk, hanem a nemzetközi tudományos világban is tudott híveket szerezni (Mommsen, Jung, Pič). Közöny, nem törődés e téren valóban sajnálatra méltó indolentia, sőt hazafiatlanság volna. Nagy elismerést érdemel jeles nyelvtudósunk *Hun-*

falvy Pál, ki lankadatlanul czáfolgatja évek sora óta a román történetíróknak elfogultságon alapuló, de néha bizony nem is szándékosság nélküli tévedéseit. Ujabbán *Réthy László* is nyomósan szólalt fel azon irodalmi vitában, mely a román nemzet eredete körül már egy évszázad óta foly. Legyen szabad emlékeztetnem a t. választmányt, hogy magam is, a hunyadm. rég. és tört. társulat ülésain két ízben foglalkoztam a szóban forgó tárggyal. Először *Densusianu Áron* román irodalomtörténetének ismertetése és bírálata által volt alkalmam 1886. január hóban azon ellenmondásokra utalni, melyekre a román nép kezdeteinek *Petru Maioru* óta nemzeti dogmává lett téves tana menthetetlenül vezet. (E fejtegetésem megjelent a Fővárosi Lapokban «*A román irodalomról*» cz. a. 1889. évf. 145. sz.) Másodszor a románok erdélyi incolatusának keletkezését adtam elő 1887. július hóban azon okmányok nyomán, melyek a *Densusianu Miklós* által szerkesztett «*Documente privitoare la istoria Româniloru*» című okmánygyűjteményben foglaltatnak. (Megjelent a «*Szászadok*» 1889. folyamának V. füzetében.) Ezúttal harmadszor foglalkozom ugyanazon kérdéssel, mert annak tárgyalásánál egy új szempontot kívánok felvenni, mely nézetem szerint nem fontoság nélküli.

Úgy vagyunk a történelem vitás részeivel, mint a törvényesékek előtt tárgyalt perekkel. A peres ügyekben vagy jury mond verdictumot, vagy rendes bíróság ítél. A lényeges különbség e két esetben az, hogy az esküdtek meggyőződésük és lelkiismeretük szerint járnak el, s ennyi elég nekik, míg a bírák a bizonyítékok hiányában és a codex hézagai miatt némelykor a bűnösség kimondásától tartózkodni kénytelenek, hol a jury tagjai egy perczig sem haboznának. Hasonlókép vannak történelmi vitás kérdések, melyekben a legnagyobb valószínűséggel lehet állást foglalni, de a direct bizonyítékok, az okleveles adatok nincsenek meg. Nézetem szerint bizonyos, hogy a székelyek nem a húnok utódai, de a derék magyar fajnak a maga hún voltába vetett és elsőrangu tudósok által is hévvel védett hitét okmányilag tévesnek bizonyítani — legalább eddigelé — nem lehet. A román nép eredetét illetőleg *nem* vagyunk ily határozatlanságban; elég okleveles adattal rendelkezünk, ha a kérdést tisztán történelmileg

tárgyaljuk. Mindazáltal Hunfalvy és Réthy is inkább a nyelvészeti bizonyítékokra fektettek súlyt, melyek eléggé nyomósak, de — mivel grammatici certant — sohasem fogják a pert végleg eldönteni. És ők voltaképp nagyon merevek is következtetéseikben; Hunfalvy nem akarja megengedni, hogy Erdélyben csak nyoma is maradhatott volna a latinságnak a románság magvául, Réthy pedig — csak tetszetősnek mondható hypothesisal — nagyon is szabatosan akarná meghatározni a helyet, hol a románság bölcsője regett. Megvallom őszintén, noha Erdély mai román lakosságát bevándorlottnak tudom és okmányilag bizonyíthatom; noha kétségtelennek tartom, hogy a mai román nyelv és nemzet nem a Kárpát, hanem a Balkán tájékán keletkezett, — nem tartom lehetetlennek (míg csak az ellenkezőt be nem bizonyítják), hogy Dáciában a légiók kivonulása után a latin nyelv és szellem némely maradványai fentarthatták magukat a délen megalakult román nemzet észak felé irányuló vándorlásáig és a nemzeti egyéniség végleges megszilárdulásánál jegecedési pontokül szolgálhattak. Ily tág értelemben a római continuitás Dácia földjén is még mindig *kérdés*, melyhez pro et contra szólhatni. Politikailag azonban az úgy felfogott continuitás már nem bír fontossággal. Felteszem például, hogy Erdély hegyei közt *Aurelianus* után is maradtak latinizált római alattvalók, kik — miként a *lodinok* az Alpeselek, vagy a *baszkok* a Pyraeneusok lejtőin mai napig — mint pásztorok fentartották nemzetinek és államinak semmiképp sem mondható létüket azon népvándorlásig, melyet a románság a XII. és XIII. században inscenirozott. Lehetne-e efféle tényre római eredetet alapítani? Hisz Dácia latinizált lakossága is keveréknép volt. Distinguáljunk tehát. A continuitás problémája a nyelvészeket érdekli. Albán befolyás-e a suffixummá lett articulus (*omulu*), vagy az ille elváltozása és odaragadása (*homo ille*), azt ők döntsék el. A történést és még inkább a politikust inkább az foglalkoztatja: Hol alakult meg a román *nemzet*? hol lett a faj nemzetté, a szó modern értelmében? E kérdés teljesen tisztázható okmányok alapján és tisztázva nyakát szegi az orthodox román történeti iskola száz éves tévelygésének.

II.

Nemzet nem képzelhető *állami* lét nélkül. Némely faj nem képes, vagy nem akar államot alkotni, azért nem is erősödhetik nemzetté. Az ellenkező is baj, ha t. i. nagyon szaporá az államalkotás. A szlávok sok államot alapítottak, nem képződött *egy* szláv nemzet, s örökké agyrem fog maradni a panslavismus. A román nemzet végleges megalakulása szintén karöltve járt román államok képződésével. Világos tehát, hogy a román államalkotások történetét kell nyomoznunk.

Kérdezzük meg, mit tudnak arról a román történészek, s igen érdekes, igen csinos — meséket fogunk hallani.

Ezek szerint Dáciában még *Traján* óta vannak románok, hisz a román nyelv tiszta latin, nem egyéb, mint az igazi latin, a *lingua rustica*, melyet az irodalomban nem, de az életben mindenütt használtak. Ezek az eredeti románok, vagy — ha tetszik — rómaiak a moesiai Dáciából, hova *Aurelianus* 274-ben a trajáni legiók utódait áttelepítette, már a VII. században tömegesen gyarmatosították az Olt és Duna közti területet. Ott aztán román állam alakult, a *krajovai bánság*. A honalapító dicsősége egy tiszta római vérű férfit illet meg; ez *Bassaraba*, az első román fejedelem.

De bocsnatot, még régibb államalkotások hírét tartotta fenn az 1856-ban megjelent «*Cronica lui Hurulu*», mely állítólag latinul volt eredetiben irva s már 1495-ben fordítottatott ó-román nyelvre. Halljuk csak! Már 274-ben osztották fel Moldvaországot 3 tartományra a Jassyban megmaradt telivér rómaiak. Minden tartománynak volt önálló hadserege campodux vezérlete alatt, administratiója consullal, praetorral, főbíróval, kiknek — csodák csodája — sultuzok és purgarok voltak alárendelve.

Ily ügyes hamisítvány a híres *Cronica lui Hurulu*. Szerzője — érdemes arra, hogy nevét megörökítsük — *Kostachi György*.

A VII. század végén a dáciai románok kezét fogták a *bolgárokkal* s ezekkel együtt elfoglalták, független állammá tették a mai Bolgárországot. Az oláh-bolgár birodalom virágzott a magyarok honfoglalásaig. *Anonymusunk* — szegényt ugyan megtépázta a modern kritika — bizonyítja, hogy *Gelou*, *Menmarot*,

Glad oláh fejedelmek voltak, tehát ugyanazon nemzetiséghez tartozott *Glad* utódja *Ohtun* is, ki szent István idejéig tartotta fenn a régi román államalkotások egyikét. De a honfoglalás, a kereszténység behozatala, a középkori hatalmas magyar birodalom megalakulása után is fenmaradtak szent István koronája területén román fejedelemségek, magyar fenhatóság alatt — igaz —, de román fejedelmekkel. *Máramaros* és *Radna*, *Fogaras* és *Om-lás*, ezek a fejedelemségek, melyekről a tudatlan magyar historicusok mélységesen hallgatnak.

Oh, ők még azt a nagy eseményt is agyonhallgatják, mely a tatárjárást követte. E boldogtalan emlékü invasió a mai *Románia* megalapításának kiinduláspontja. A tatárok elől nagyon sok oláh menekült *Fogaras* városába; szűknek találták a helyet, új földet kellett keresniök. Válságos időkben mindig megjelenik a gondviselésszerű vezér. Ekkor is, 1241-ben *Radu Negru*, a honalapító hős, a románok Árpádja, *Fogaras* városából kivezette népét, átkelt a Kárpátok déli lánczolatán, *Campu Lungu*-nál megvetette lábát a mai Romániában, ezen egész földet birtokába vette az Olttól a Szeretig és *Pitest*, *Argis*, *Bukarest*, *Tirgoviste* városokat alapította. Ne feledjük, hogy *Radu Negru* is Róma sarja volt, rokona a krajovai Bassarába-családnak.

Mint *Fogarasból* Románia, úgy *Máramarosból* vándoroltak ki *Moldvaország* alapítói. Itt ugyan már a rómaiak ideje után azonnal keletkezett egy román állam, melynek lakói a kúnok társaságában pusztították Magyarországot (úgy látszik, már akkor nagyon szerettek bennünket), de a tulajdonképeni Moldvát 1354-ben alapította *Drágos*, a máramarosi *Bogdán király* fia.

Ime fővonásokban a román államalkotások meséje. Az okmányok és hiteles történelmi adatok világánál az egész regeszövevény szétfoszlik, mint a köd. Az adatok a régiebb időből gyérek, de jellemzők. Az okmányok legtöbbször csak mellékesen érintik a minket foglalkoztató kérdést, csak czélzást tartalmaznak az oláhság állapotára, de úgy is minden kétséget elosztatnak.

Lássuk tehát a románok igazi historiai szereplését azon időtől fogva, midőn (519) a görög császár seregében az első feljegyzett oláhos beszéd hallatszott: *Torna frate, torna!*

III.

Olyan beszéd, mint a «*torna, frate, torna*» kiáltás, a Balkánfélszigeten volt divatban az ugynevezett *blachok* vagy *vlachok* között. A *blach* név eredetére nem terjeszkedem ki, mert conjecturákat nem vonok fejtegetéseim körébe; csak annyit jegyzek meg, hogy tudtommal még nem vizsgálták, vajjon nincs-e összefüggés ezen név és a görög *βληχέριαι* ige között. A régibb történelmi adatok kizárólag *balkánfélszigeti* blachokról szólnak. 968-ban blachok megölik *Dávid* bolgár vezért Macedoniában. Ez időtájából való görög írók úgy említik a blachokat, mint *mysiai* lakosokat és *olaszországi* gyarmatosokat. Tőlük eredt a *Kimbalongu* név, mely 1013-ben fordul elő, midőn *II. Basilius* a bolgárok ellen vonul. A blachok 1027-ben a görögök soraiban Sicilia szigetén harcolnak. A keresztes háborúk korában szó van két blachok által lakott balkánfélszigeti területről: *μεγάλη Βλαχία* és *μικρά Βλαχία*. Az ugynevezett Felső-Vlachia Thessaliában, Aetoliában, Akarnaniában, Dolopiában keresendő. Vannak tehát blach lakosságú vidékek e korban, de sehol sincs blach állam. A blachok a görög császár alattvalói. *I. Alexius* seregében a kúnok elleni 1091-ki hadjáratkor szerepelnek. A kúnok ekkor már *Moldva* lakói, a hol 1164-ben blachok is felbuknának, *Halics* közelében elfogják *Andronicus Comneniust*. 1183-ban *Péter* és *Asan* testvérek a blachok élén fellázadnak *II. Izsák* császár ellen a *III. Béla* magyar király lányával való házassága alkalmával kivetett nagy adó miatt és a Dunán áthívják a kúnokat. Ez időtől fogva viszont a blachok is kezdenek a Dunán átkelni és északra vándorolni.

Mindössze ennyit tudunk hitelesen az oláhság első és legrégebb koráról. Annyi a kevés adatból is világos, hogy a XIII. századig a Dunától délre tartózkodnak a blachok és államot nem alkotnak sehol. Említésre méltó a XII. század két görög írójának tanúsága is. *Kinnamos* úgy tudja, hogy a blachok *olaszországi* gyarmatosok utódjai, a mi kizárja azt, hogy Daciából jöttek volna; *Niketas Choniates* pedig egyenesen azt állítja, hogy «a régi *thrákok* és *mysiaiak* most (az író idejében t. i.) *blachoknak* neveztetnek.» Nem különös-e, hogy a mi itt oly világosan ki

van mondva, 700 évvel később ismételve, száz éves vitára adott alkalmat és az ellenkező nézet bajnokai még most sem ismerik el, hogy le vannak győzve?

De mellőzve az eredet kérdését, mint ezuttal tárgyunkhoz nem tartozót, nyomozzuk tovább, hol és mikor képződhetett az első oláh állam. A XIII. századtól kezdve, kizárólag oklevelekre hivatkozhatunk, s itt megengedem magamnak azt a kis malitiát, hogy a román történetírók felfogása ellen saját fegyvertárukat használom fel, a mennyiben az idézendő okmányok kivétel nélkül Densusianu Miklós már említett, a román akadémia által kiadott okmánykötetében találhatók.

1202-ben *Calojohannes* mint imperator Bulgarorum et Blachorum bocsát ki okleveleket. Ekkor tehát a blach nép valóban állami tényező. Nincs még tiszta oláh állam, de a blachus nem pusztán nomádizáló pásztor számba jő, hanem mint társnemzet szerepel, habár egyelőre csak második sorban. Érdekes, hogy a bolgár-oláh állam *Magyarország* hűbérurasága alá tartozik, mert ugyancsak 1202-ben *Emericus rex Hungariae* sat. *Bulgariaeque* kezdetű okmányokat találunk. Ezen semmit sem változtat az, hogy 1204-ben *III. Incze* Calojohannes királynak (Calojohanni *regi*) koronát küld, s ugyanekkor rex totius Bulgariae et Vlachie czímmel él a két népnek fejedelme. Bolgárország és Vlachia *megkülönböztetésére* kívánom különösen a figyelmet irányozni. Egy másik 1204-ki okmány de confinio Hungariae, Bulgariae et Blachiae szól, justitias Bulgariae et Blachiae említ. A bolgár és oláh nép tehát területileg el vannak különítve, az oláhok vándorlása a Duna felé még nem öltött nagy méreteket.

Annál kevésbé lehetnek még — egyes szállingózókön kívül — oláhok Erdélyben vagy Kúnországban (Moldva és mai Oláhország). 1211-ben II. Endre a *Bárczaságot* a német lovagrendnek ajándékozza s úgy említi azt (terra Borza nomine ultra silvas versus Cumanos deserta et inhabitata) mint lakatlan vidéket, mely a *kúnokkal* határos; tehát sem a Kárpáton innen, sem azon túl nem említi oláhokat. A *német lovagok* (fratres domus S. Marie Theutonicorum) küldetése az, hogy Magyarország, illetőleg Erdély végvonalát a *kúnok* becsapásai ellen őrizték. A kúnok rablásai miatt (propter paganorum insultus), mint *Honorius* pápa

1223-ban írja, a lovagok által elfoglalt terület mind Erdélyben, *mind a havasokon túl* puszta és lakatlan volt az ő letelepedésökig (terram Boze et ultra montes nivium propter paganorum insultum vastam usque ad proxima tempora et desertam noviter inhabitare ceperunt). Egyéb telepések között azonban most blachok is érkeznek. Már 1222-ben említetik terra Blaccorum, a székelylek, 1224-ben silva Blaccorum a besenyők mellett, 1228-ben pedig *Theodorik* kún püspök említi, hogy megyéjében székelylek, kúnok és oláhok együtt vannak, mert Krisztus urunk egyházában a farkasnak a báránynyal együtt kell legelnie. Látjuk, az oláh vándorlás megindult, a pásztorok kenézeik vezérlete alatt a mai Oláhországon át Erdélyig hatoltak, 1231-ben már körülfogták a Bárczaságot (terram Boje nunc in ipsa terra Blaccorum existentem), de ugyanekkor nagy számmal vannak már *Cumaniában*, mert az esztergomi érsek mint legatus in Cumanorum et *Brodnicorum* provinciis szerepel, tehát a brodlik (oláhval synonym) elem nem hiányozhatik a tartomány színezetének megjelölésénél.

IV.

A Kúnországban elszaporodó oláhok mindjárt magyar fenntartóság alá kerülnek. 1233-ban *Bela* dei gratia primogenitus regis Hungarie... *Comanieque* címével eléggé utal a magyar főuraságra, sőt ugyanakkor *Lucas* banus de Scevrin, tehát a szörényi bán is, mint magyar alattvaló, mint a magyar király hivatalnokak jelenik meg. Nevezetes és megfontolásra méltó körülmény, hogy magyar vendégszeretet által ápolva, a magyar korona földjén és e korona oltalma alatt erősödik annyira az oláh nemzetiség, hogy kevéssel utóbb függetlenségi törekvésekre képes és államot alkothat.

A Dunán túl még mindig társnemzetek a bolgárok és blachok. 1237-ben *Asan* czíme dominus Bulgarorum et Blachorum. A magyar korona tartományaiban ezalatt másnemű politikai fejlődés rudimentumai észlelhetők: *Kenézségek és vajdaságok* bukantak fel, melyek önálló alkotások csiráiül fognak bizonyulni. A szörényi bániságot, hol 1246-ki okmány szerint *Gergely* nevű püspök működik, a következő évben *Jánosrendi lovagoknak* ajándé-

kozza IV. Béla, de néhány részét e földnek nem adhatja nekik, mert már oláhok vannak ott, kik tovább is megtarthatják földjüket; hihetőleg előbbi királyi adomány jogczímén. (Totam terram de Zeurino cum alpibus ad eam pertinentibus et aliis attinentiis omnibus pariter cum Keneziatibus Joannis et Forkasii usque ad flumen Olte, excepta terra Keneziatibus Lynioi Woia-wode quam Olahis relinquimus.) *János* és *Farkas* kenézségei is a lovagrend birtokába mennek át, bizonyára azért, mert azok lakói nem képesek az ellenséggel szemben a határvédelmet úgy teljesíteni, mint az *Olati terram Lytua habitantes*, kik ad defensionem terre cum apparatu bellico vannak egyenesen rendelve. A lovagoktól független a *Lynioi* vajda kenézsége, hol bizonyára már sűrűn volt a bevándorlott oláh lakosság, úgy hogy a kenéz már vajda czímét viselhette. De *IV. Béla* nemcsak a szörényi bánságot, hanem egész Cumaníát is a lovagokra bízta (contulimus domui hospitalis a fluvio Olth et Alpibus Ultrasilvanis totam Cumaniam sub eisdem conditionibus), s itt is kivételt tesz egy oláhok által lakott terület, mely tovább is övék marad, vajdájok, *Seneslaus* alatt áll (excepta terra Seneslai Woiuode Olatorum quam eisdem relinquimus prout iidem hactenus tenuerunt sub iisdem etiam conditionibus que la terra Lytua sunt superius ordinate). A királyi oklevél világosan utal arra, hogy *Seneslaus* már előbb kapta a földet, de mint adományt s határvédelem czéljából. Béla királyunk szívesen fogadta a harczra képes blachokat, földet és jövedelt adott nekik. Cumania egész jövedelmét a lovagrend húzta, *Seneslaus* földjén azonban csak a féljövedelmet. Így királyaink nagylelkűsége teremtette meg az alapot, melyen a későbbi Moldva és Oláhország fejlődött.

A háladatosság nem tartozott a bevándorlott vendégek erős oldalai közé. 1254-ben IV. Béla az oláhok ellen harczolni kénytelen. Cum regnum — írja IV. Inczének — sit diversis infidelium generibus circumseptum, ut pote Ruthenorum, Cumanorum, *Brodnicorum*..., contra quos etiam ad praesens dimicamus. Az oláhok a kúnokkal és ruthenekkel fogtak kezét. Látható egyszersmind, hogy még az Olttól kezdve egészen Moldva északi részeig compact tömegben nem lehettek, mert a király világosan megkülönbözteti a népelemek rétegeit: (északon) ruthenek, (lejobb)

kúnok, (délen, a mai Oláhországban) brodnikok. Még erősebb bizonyíték a következő passus: Regiones que ex parte orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria. Tehát Cumania és Bolgárország közt *beékelve* találhatók az oláhok IV. Béla idejében. A Dunán már átjöttek, de mai lakhelyeiket még nem foglalták egészen el. Ugyancsak 1254-ben *Wilhelm de Roubrouquis* azt írja: Valachia que est terra *Assani*. A Dunától *északra* még nem létezett Valachia, csupán a keletkezés stadiumában volt az.

Jog szerint a mai román királyságnak a XIII. században mindinkább elszaporodó oláh lakossága a magyar király alattvalói közé tartozott, minden oláh vajda a király adományaként birta földjét és uralkodójának adót fizetett. Így volt ez a század utolsó negyedében is még. *IV. László* trónralépte után kevéssel (cum nos in etate puerili post obitum patris regnare cepissemus) *Lython* oláh vajda, hihetőleg a Magyarországon elharapódzott zűrzavar és fejtelenség által felbátorítva, önkényűleg foglalt földet a mai Oláhországban (*per suam infidelitatem* aliquam partem de Regno nostro ultra Alpes existentem pro se occuparat.) A kiskorú király kormánya szemet hunyt és csak a koronát megillető jövedelmet követelte (proventus illius partis nobis pertinentes). Miután *Lython* fizetésre sem volt rá vehető, azaz nyiltan kitűzte a lázadás zászlóját, hogy a magyar koronától teljesen elszakadjon, *György* mester, *Simon* fia hadsereggel támadt a vállalkozó vajdára, őt leölte, *Barbat* nevű testvérét foglyúl a király elé hurcoltatta és nagy hadi sarcz kifizetésére kényszerítette (non modicam quantitatem pecunie fecimus extorquere). Az 1285-ben kelt királyi adománylevél, melyben e részletek olvashatók, nagy meglepéssel constatalja, hogy ekép a jogszerű adófizetési viszony *György* mester által helyreállított (tributum nostrum in eisdem partibus nobis fuit restauratum.)

V.

Bár kudarczczal végződött *Lython* és testvére szakadási kísérlete, hasonló felloniákra egyenesen felbátorította az oláh vajdakát az *Árpádház* uralmának végső éveiben és a velyes házak

korszakának első idejében beállott hanyatlás, pártoskodás és rendtelenség. A magyar nemzet erőtlenségének e phasisában, midőn a hűbérur figyelme és hatalma nem terjedhetett ki a mellékartományokra, a legkedvezőbbben alakultak a körülmények arra, hogy a Dunától északra az *első* oláh állam létre jöhessen.

Ki volt ez állam alapítója? arról a hiteles források hallgatnak. A regék *Radu Negru* nevéhez fűzik e nagy jelentőségű tényt. A mi nincsen kellőkép bebizonyítva, nem tartozik a komoly história keretébe, Radu Negru személyével tehát nem foglalkozhatunk. Ha létezett is, a fentebbiekből bizonyos, hogy 1241-ben még nem lehetett honalapító. Vannak román történettudósok is, kik ez évszámot elvetik, szerintök a fogarasi exodus 1290-ben történt.

Körülbelül ez időben csakugyan történt valami Fogarassal, a minék okmányilag is van nyoma. 1291-ben, midőn Gyulafehérvárott a szászokat, székelyeket és erdélyi oláhokat a magyar nemesekkel együtt nagy országgyűlésre hívta egybe az utolsó Árpádházi király (cum nos cum universis nobilibus, Saxonibus, Syculis et Olachis . . . congregationem fecissemus) és a nemzetek viszonyait szabályozta (pro reformatione status eorundem), Ugrinus *visszakapta* Fogarast és Szombathelyt. Teljesen lehető tehát, hogy egy ezáltal deposedált oláh vajda vagy kenéz embereivel együtt Fogarast odahagyta, Havaselvébe költözködött és ott a már előbb megindult szakadási törekvésekben a vezérszerepet ragadta magához.

Nem kutatjuk, *ki* vetette meg a mai Románia alapját, de nagy súlyt fektetünk arra, hogy az új állam alakulása a XIII. század végén, esetleg a XIV. elején ment végbe. Erősebb érvel sem hozhatni azon nézet mellett, hogy az oláhság a Duna északi részén csak az említett időszak előtti évtizedekben telepedhetett le. Az oláh nép derék, testileg és szellemileg jól kifejlett faj, az államalkotó képességek egyikét sem nélkülözi. Hogy a Balkánfélszigeten, míg a Dunától délre élte nomadizáló és fejlődési korát, nem tömörült igazi nemzetté, nem csoportosult egy államfő körül, azt nemcsak a fejlődési folyamat befejezetlensége, hanem a kedvező külső feltételeknek hiánya is magyarázza. Havaselve volt azon praedestinált föld, hol a pásztorkodó oláh nép

egyéniségét kifejleszthette s hová a legkedvezőbb időpontban is érkezett, mert bessenyőktől, kúnoktól már nem kellett tartani, a magyar államnak ingerentiáját pedig történelmileg bebizonyítható politikai tolerantiáján kívül a királyi hatalom elgyengülése korlátozta. Bizonyos, hogy más időpontban az államalakulás kevésbé gyorsan történhetett volna, de a mint Havaselve síkjait megszállotta a román elem, az államképződés csak idő kérdése volt. Már most csak az lehetne vita tárgya, hogy honnan kerültek a románok az ígéret földjére, Erdélyből-e, vagy a Balkán felől. A biztos históriai adatok és az okmányok — látjuk — mint oldják meg e kérdést. Mintegy szemünk láttára szivárog a román elem lassan-lassan észak felé, alakulnak Kúnországban brodnik telepek, kenézségek, vajdaságok. És egy zürzavaros időszakban, midőn a déli végvidékekről elfordul a figyelem és az okmányokban e vidék nyoma vész, Havaselve földjén szervezkedik egy nemzet, mely önálló állami életre áhítozik és a magyar korona főhatalmától meg akar szabadulni.

Az önállóság zászlóvivője a XIV. század második felében *Bazarád* vajda. 1324-ben Róbert Károly szól *Márton szilágyi grófról*, a Bugar fiáról, kit több ízben követül küldött *ad Bazarab woyuodam nostram transalpinum*, a magyar király havaselvi vajdájához. Róbert Károly még az ő vajdáját látja Bazaratban, IV. Béla sem beszélhetett volna máskép Seneslaus, vagy IV. László Lython vajdájáról, de egy egész forradalmat sejtet az a tény, hogy a magyar király külön követségeket küld vajdájához.

Még 1327-ben *XII. János* pápa csupán *nobilis virnek* neveli Bazarad vajdát; két-három évvel később már sikeresen daczol Bazarád a magyar király hatalmával és Róbert Károly alig menekülhet haza Havaselvéről lesbe csalt serege romjaival.

Itt kezdődik a román állam *története* és végződik a román nemzet alakulási folyamata.

Moldvaország állami lételének kezdetéül a hagyományos román történetírás a XIV. század közepét jelöli ki. A regék *Drágosa*, nem ugyan mint Bogdán fia, hanem mint Gyuláé, okmányokban szerepel s valóban máramarosi kenéz volt. Máramarosba azonban csak akkor vándoroltak be románok, midőn nagyobb tömegekben kezdtek észak felé huzódni, tehát a XIII.

században. 1329-ben Róbert Károly a máramarosi szászok és magyarok mellett (*fidelitates hospitum de Maramorusio Saxonum et Hungarorum*) fel sem említi az olachusokat, románság tehát ott gyéren lehetett és igen jelentéktelen. Ha Moldvát mégis *máramarosi* románok alapították, Moldovában szó sem lehet római *continuitásról*.

Az állítólagos román fejedelemségekről, melyek magyar földön léteztek volna, még beszélni sem érdemes. Hogy állunk Máramarossal, már láttuk. Radna királyi bányaváros volt a tatárjárásig szász lakókkal, azután Besztercze birtoka. Fogaras földét 1369-ben nyerte Vlajk oláhországi vajda Nagy Lajos királytól. Omlást Zsigmond király ajándékozta Mircse vajdának.

*

Hiteles történelmi okmányok, melyeket a román akadémia megbízható forrásoknak ismer el s saját költségén adat ki, nyomról-nyomra engedik kísélni a román államnak megalakulását. A kifogásolhatatlan okmányok tanúsága szerint a román nép, mihelyt alkalmas területen kedvező létfeltételeket talált, nemzeti egyéniségét azonnal teljesen fejtette ki, az új földön régibb időtől megmaradt idegen elemeket magába olvasztotta, sőt önállóságot vívott ki, mert hisz a magyar koronától való függése inkább eni *gedmények* (herczegségek adományozása sat.) mintsem erőhatalom által volt — alapjában csak névleg — fentartható. A történelem tanúságával szemben a románok azon nézethez ragaszkodnak, hogy Dárcziában Traján óta mindig laktak románok, nemzet *alakulásra* nem is volt szükség, s mégis 1000 évi vájudásba került, míg az oláh vajdaság megszülehetett. Mi válik a román népnek nagyobb dicsőségére? az ezer évi tehetetlenség-e, vagy a nemzet erőnek kedvező viszonyok közti gyors felpezsdülése. Ugy látszik történetírói nemcsak az igazság, hanem nemzetök jó hirneve ellen is vétének.

DACIA NYUGOTI HATÁRA S A HATÁRVÉDELEM.

KIRÁLY PÁL.

A tartomány határai felől északon és keleten nem támadhat semmi kétség: a limesek vonalai, az al-dunai síkságon pedig az Olt világosan, félreismerhetetlenül jelzik a római birtokok végeit; délen a déli határlánczolat, s a Duna szabja meg; csak nyugot felé vitás és ingadozó. Az alábbiakban megkísérlem én is a dolog tisztázását.

A Szamos, a Kőrösök, a Maros völgyei az Al-Földre nyilván, a nagy magyar medence keleti része fölött a tényleges hatalmat, vagy legalább is a főseget nagyon könnyen kezébe ragadhatja az, kinek birtokában van a délkeleti Felföld. Róma is megkövetelte főnhatóságának elismerését, de közvetlen határait s ezekkel együtt telepítvényeit csak addig terjeszti ki, meddig a terepviszonyok nagyobb befektetések, előmunkálatok nélkül könnyen kiaknázhatók valának. Kerüli a mocsaras vidékeket; északnyugoton a lassú és csekély esésű Berettyó mellőzésével vonja meg határait a régió transvallaris jelzésére, sokkal beljebb helyezve a sajátképi limest; a Sebes-Körös felső folyását elég erős és természetes határnak tekintvén, nem is védelmezi, s megelégszik néhány speculával Resculum (Sebesvár) castrumának közvetlen közelében; délebbre még ennyit sem tesz. A Fekete és Fehér-Körösöknek mélyen fekvő, csekély lejtősödésű, s ezért mocsaras vidékeit elkerüli egészen, csak utóbbinak felső vidékét az Érczhegységet szállva meg. Nem reflectál a Maros alsó folyására sem, mely szintén mocsaras, bár kezdetben Német-Csa-

nádon¹ helyőrséget tart a Legio XIII. Gemina. A Marostól délre fekvő területeket is csak részben foglalja el: Krassó-Szörényt egészen, de Temes vármegyének csak keleti felét, tehát ama vidéket, melyen már a hódítást megelőzőleg is volt civilisáltabb élet, melyet letelepült dákok laktak. Traján itt kész limest kapott, mely azonnal fölismerhető, bár Torontál és Temes megyékben sokféle nép váltogatván egymást a történet hosszú évezreidein át, több sánczvonalat hánytak azok önvédelmükre. A római sáncz Aradmegyében kezdődik Gyoróknál, s kis darabon nyugotra halad, majd tompaszögben megtörve délnyugoti irányban tart a Maros felé s a jobbpartot Ó-Paulisnál éri el. A balparton Traunau, Hidegkút és Blumenthal felé irányul mindig egyenes vonalban Charlottenburgig, hol ismét tompa szögben törvén meg délkeletre Könighofig jut. Itt megszakadván a néhány km-re délre fekvő «Hodei Greifenthal»-nál kezdődik újra s csekély keleti hajlással irányul Roman falu, majd Német-Bencsek felé s Janovánál ér véget. Tovább, Erzsébetháztól északkeletre némi nyugoti hajlással indul meg újra s Remeténél éri el a Bégát; túl rajta Mosniczán át Török-Szákosig jut, hol ismét megszakadván, Berélynél újul meg és a sipeti gőzmalomig halad. Innen két, kisebb szelvény következik: az egyik a Sipettől délre folydogáló patak jobb- és balpartján, a másik a Biró pusztától északra. Itt újból megszakadván, csak a Berzova balpartján találjuk meg folytatását Sz.-Györgynél, honnan Buttyin, Német-Zsám, Kernajcza s K. Zsám felé irányul, majd átkel a Jarak fősíkon, eljut Verseczig, átmegey a Juburka patakon s Podporánynál ismét megszakad. Lagerdorfnál megint előtünik vonala s a Dumacia oldalán, elkerülve Grebenáczt, Gajtaszolnál a Karas mellett, közel a Dunához teljesen véget ér. E sánczoknak átlagos magassága 3—4 m. s a kezdetben kétségtelenül osztatlan vonaluk csak időfolytával, midőn gazdátlanok lőnek, szakadt meg.

A. v. Domaszewski Moesia Superior határaitól s az illyr határvámról írva,² sokkal szűkebbre szabja Dacia határait. A

¹ Téglás G. Király P. Neue Inschriften aus Dacien. Arch. epigr. Mittheilungen. XIII. k. II. f. 1981.

² A. v. Domaszewski: Studien zur Geschichte der Donauprovinzen Arch. epigr. Mittheilungen. XIII. k. II. f. 142. kv. I.

Daciában kimutatható vámállomások, ugymond: Ó-Orsova (Gierna)¹ Mehadia (Ad Mediam)², Pont-Augusti (Váma-Márta)³, Várhely (Sarmizegetusa)⁴, Veczel (Micia)⁵, Zalatna (Ampelum)⁶. E vám-vonalak kimérésénél föltűnő jelenség, hogy a délkeleti Felföld nyugoti határlánczolatának jelentékeny részét, s az Alföldnek tiszai és temesvidéki síkjait egészen elvágja a tartománytól. És eme területeken nem daciai, hanem moesiaai csapatok állomásoznak, a mit már észrevett Mommsen is, észleleteit pedig az újabb leletek megerősítik.⁷ Sőt még Sarmizegetusában is előfordulnak a Legio III. Flavia téglái⁸, s találatott egy a legiora vonatkozó fölirat is, melynek tartalma nem egészen világos s nem volt eléggé fontolóra véve: Epona(bus)et campestribus sacr(um) M. Calventius Viator leg. III. F(laviae) f(elicis) exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) C. Avidi Nigrini leg(at) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).⁹ Eddig ugyan csak a Rómában állomásozó lovascsapatok inscriptioi emlékeznek exercitatorokról, de azért nincs okunk föltételezni, hogy eme, a fegyverforgatást tanító mesterek, idegen tartományok legioiból osztattak volna be, a provincialis csapatokba. Annál valószínűbb az, hogy Avidius Nigrinus Moesia Superior legatusa volt.¹⁰ Az pedig kétségtelen már az eddigi adatok alapján is, hogy a vámvonalak mindig határvonalak a provinciák között. S ha ez áll a daciai vámvonala nézve is, úgy az elkülönített területet Moesia Superiorhoz tartozónak kell tekintenünk. Ugyanazon tényezők működtek itt össze, mint Dacia s Moesia Inferior határának megállapításánál. Itt is szükséges

¹ C. J. L. III. 1568. Kr. u. 157.

² C. J. L. III. 1565.

³ C. J. L. III. 1351. és Eph. Epigr. II. 424.

⁴ C. J. L. III. 753. — melyet a vámállomások állítanak I. Capito-nak.

⁵ C. J. L. III. 1351. és Eph. epigr. II. 424.

⁶ Arch. epigr. Mittheilungen. XI. 237. l. 17.

⁷ C. J. L. III. p. 248., p. 1019., add. 1631.

⁸ Arch. epigr. Mittheilungen VIII. 54. l., 3. sz.: XI. 238., 5. sz.; továbbá VI. p. 138., 139.

⁹ Arch. epigr. Mittheilungen VI. 101., 9.

¹⁰ Liebenam: Forschungen zur Verwaltungsgeschichte 136. l. — kétségtelenül a lelhelyért mondja daciai legatusnak, s azonosnak tartja a Traianus idejében élt hasonló nevű egyénnel, u. o. a 41. A betűk alakja késői korra utal.

volt egy kézbe egyesíteni a főparancsnokságot, hogy könnyebben megvédhető legyen a terület, mely természetes elővidéke a felső-moesiai, a Duna partjára épített nagy váraknak.¹ Így érthető lesz az is, hogy miként védhetik meg Daciat egy legioval oly sokáig. Megvédhetik, mert a kötelesség nagy részét a moesiai seregek teljesítik. Kezdetben azonban aligha volt az említett vámvonal a határ, mert Ptolemaeus a Dunától északra fekvő összes, a szabad dákok által lakott területeket is a provinciához számítja.²

Eddig Domaszewski. Hypothese elég tetszetős, de megingatni, vagy épen megdönteni, nem kerül nagy fáradságba. A vámvonal állomásait kifogástalan pontossággal állítja össze, de azt maga sem hiszi erősen, hogy a vámvonal a tartományi határt jelenti Daciában, mert ha egy pillantást vet a térképre, látni fogja, hogy ama állomásokat nem helyezhették el másképp, mint a tartomány belsejében és nem a szélein. A kereskedelem az Al-Duna vidékéről a Tiberius által megkezdett és a Traján által befejezett főútról irányulván a tartományba, a legrövidebb összeköttetést keresi: ez pedig a Tierna (Orsova), Ad Mediam (Mehadia), Tibiscum (Zsuppa) — sarmizegetusai útvonal; a Maros partján Miciától (Veczel) lefelé nem lévén egyetlen nagyobb római telep sem, Miciát kellett választani, mely fekvésénél fogva is igen alkalmas volt erre, s mert közvetítette a provincia forgalmát, üz-

¹ Ha megállhat ez érvelés, úgy támogatására szolgál a miciai villicus által (C. J. L. III. 1351. és Eph. epigr. II. 414.) Terra Daciának a határon, tehát ott állított fölírata hol Dacia földje kezdődik, s hogy egy felső-moesiai helytartó Mehadian oltárt emel Herculesnek (C. J. L. III. 1566.) v. ö. Hirschfeld: Sitzungsberichte d. k. k. Wien. Akademie. 1874., 77. k., 365. l., 2. jegyz. Az utolsó sor töredékei lehetővé teszik ugyan az «inferior» kiegészítést is, — mondja Hirschfeld — de D. szerint a helyi viszonyokra való tekintettel «superior» kell olvasni.

² Ptol. 3, 8: A védelem eme megosztása talán Hadrian idejéig nyúlik vissza. A bivolari-i castrum építésére vonatkozó s két példányban fönmaradt fölírat szerint (a bukaresti múzeumban van) az Olt partját már Hadrian megerősítette: Hadrian tehát igen hatásos rendszabályokat alkalmazott a Traján által Dacia meghódításával a birodalomra hárított terhek könnyítésére. Traján idejében a daciai hadsereg talán két legio volt: C. J. L. III. 1628. — téglabélyeg Leg(io) XIII. G(emina) I. Adi(utrix).

leti összeköttetéseit a barbariesszel; Ampelumban a bányavidék kereskedelmét adóztaták meg, ez pedig nem nyugat felől, — ott barbarok laktak a rómaiak által megszállott területek mellett, — hanem kelet felől irányulván az Érczhegységbe, Ampelumot, a bányászat fő-helyét kellett választani, s kétségtelen, hogy erre ment a forgalomnak nagyobb fele, és csak a kisebb rész Micia felől, a kajáni völgyön át. Már eme megjegyzések is elégségesek lennének ugyan Domaszewszki föltevéseinek megrontására, ha nem tudnók is, hogy Micia Sarmizegetusa agerjébe tartozik, s így absolute ki van zárva még lehetősége is annak, hogy Moesia kiegészítő része lehessen. Hasonlóképen lehetlenség az, hogy a szomszéd Moesia hadparancsnoksága rendelkezék Daciában, különösen a fővárosban a tartományi kormányzat s a concilium III. Daciarum székhelyén Sarmizegetusában. Ennek pedig így kell lennie, ha beválnék Domaszewszki érvelése a III-ik legióra nézve, melynek egy osztálya Ulpia Traiana-ban (Várhely) állomásoz, a melyet Moesia Inferior hadseregébe sorol. Miért nem csatolja hát Sarmizegetusát is Moesiahoz? Ezt már nem tehetette meg, mert még több, kézzel fogható ellenmondásba sodorta volna magát, s így megdől az az állítása is, legalább Daciara vonatkozólag, hogy a vámvonalt Dacia határa is lenne. A Legio III. sem tartozik Moesia seregeibe, hanem Dacia seregei közé, melyet csak a legvégső időkben, a Macrinus (217—218.) óta mindennapos határszéli harcok miatt küldenek a tartományba. S hogy csakugyan a daciai hadsereg kiegészítő részének tekinteték, legjobban az bizonyítja, hogy főhadiszállása Apulumban székel; ott székelnek a főparancsnokok is, kik közül sajnos csak M. Ulpianus Caius nevét ismerjük,¹ ki egy füst alatt parancsnoka a Legio XIII. Geminának is. Így tehát nem okozhat fejtörést a fönnebb szövszerint közölt fölírat sem. M. Calventius Viator a Legio III. Flavia centurioja C. Avidius Nigrinus legatus egyes lovasainak (equites singulares) exercitatora. S ha miként Domaszewszki mondja, nem szükség föltételeznünk, hogy az exercitatorokat idegen provinciákból hozzák, úgy C. Avidius Nigrinust csakugyan Dacia legatusának kell hinnünk, mint Liebenam mondja. Épily gyöngé

¹ C. J. L. III. 1201.

alapokon nyugszik a fölíratokra támaszkodó érvelésének többi része is. Calpurnius Julianus az V-ik legio parancsnoka nem Moesia Superior legatusa, mint azt Domaszewszki az ő circulusainak megfelelően olvassa — *contra lapidem*, hanem mint Mommsen megállapítja Moesia Inferiore, azon időkből, midőn a Legio V. Macedonica még Troesmisben (Iglitza) állomásoz, tehát Septimius Severus korát megelőzőleg.¹ Mommsen pedig alighanem gyakorlottabb epigraphus, mint Domaszewszki. Calpurnius Julianus mint fürdő-vendég időzött Ad-Mediam-ban, épen úgy, mint vele együtt sok nagy úr, s ezért fölíratának lelhelyéből nem következtethetünk felső-moesiai legatiojára. Épen így nem következtethetünk semmit a Domaszewszki által idézett miciai fölíratból,² melyet a villicus állít. *J. O. M. et Terrae Daciae* ajánlással, mert a Terra Daciae helyi, mondjuk tartományi istenség, melynek *inscriptioi*-val sűrűn találkozunk a tartománynak minden részében.

És végül mi marad meg Daciából, ha még az Aranyvidéket is Moesiahoz tartozónak tekintjük, mint Domaszewszki akarja. Akkor a tartomány elesik legfőbb jövedelmi forrásától, teljesen passiv lesz, s óriási terheket ró a birodalomra a nélkül, hogy megfelelő kárpótlást nyújthatna. És ha csakugyan Moesiahoz tartozik az aranybányaság, hogyan eshetik, hogy a védelmére épített váróv Dacia legatusainak parancsnoksága alá van helyezve, hogy az ampelumi bányaigazgatóság főhatósága, a tartományi *procurator Apulum*ban székel! Erre csak Domaszewszki tudna válaszolni, mert a római kormányról lehetetlenség föltételeznünk ilyen óriási baklövést.

Domaszewszkinek ama föltevését, hogy az al-dunai síkság az Olttól keletre már Moesiához tartozik, tegyük hozzá: talán már Hadrian óta, készséggel elfogadom, mert tökéletesen igaz, hogy e nagy síkság könnyebben ellenőrizhető és védelmezhető az al-dunai nagy várakból, — mint Dacia katonai középpontjából, Apulumból.

Egyebekben fentartom Dacia határait, különösen a nyugatiakra vonatkozó nézetemet, s midőn ezt teszem, ismételve is

¹ 192—211. — C. J. III. 1566.

² C. J. L. III. 1351; Eph. Ep. II., 424.

kifejezést adok ama meggyőződésemnek, hogy az imént leírt sánczok római eredetűek, s hogy már meg voltak akkor, midőn Traján meghódítja a tartományt. Építésük, jobban fölhányatásuk idejéről nem maradván fönn semmi adalék, csak hypothesissal tudom megoldani a kényes problémát. Torma Károly, Dacianak legkiválóbb ismerője, Augustus császár korára teszi keletkezésüket, — de a nélkül, hogy föltevését indokolná. A genialis tudós hypothesisai még eddig mindig beválván, hajlandó voltam ellentmondás nélkül fogadni el ezt is, de bármily szorgalmasan kutattam is, a sajnos, elhallgatva maradt indokokat, nem tudtam megtalálni azokat. Kénytelen valék tehát új vélelvet állítani föl, de a melyről őszinte örömmel mondanék le, ha a mester figyelmét magukra vonván érveim, földerítené tévedésemet.

A dákoknak Domitiant megelőzőleg is elég háboruja volt ugyan Rómával, de elkeseredett éles jelleget csak az utolsó Flavius alatt öltvén azok — midőn fenyegetni kezdik a birodalom sértetlenségét — különös védelmi rendszabályokra nem volt semmi szükség sem ellenük. Az al-dunai váröv kezdetben tökéletesen elég volt, de később különösen Felső-Moesiára nézve gyöngének bizonyulván, meg kellett erősíteni a védelmet, s a partokat biztosítani minden meglepetés ellen, a mi pedig csak úgy történhetett hatásosan, ha várakkal szegélyezik a balpartot is, Tiernától (Orsova) Singidunumig (Belgrád). Valószínűleg a 89-iki békekötés után rendelé el tehát Domitian a balparti váröv kiépítését, s a régi nyomokból rekonstruálható jóformán az egész vonal.

Pancsova mellett nagy terjedelmű romok, erős, vastag falak, csatornák, vízvezetékek és vízszabályozási munkálatok maradványai ástak ki, melyek jelentékeny római telepre bizonyítanak, épügy, mint a sűrűn előforduló pénzleletek, az első császároktól származó érmekkel. A terep úgyszólván praedestinálva volt római castrumnak, mert a Dunának épügy, mint Belgrád és Kubin közt óriási árterülete van s így a különben is nehéz átkelés teljesen lehetetlenné van téve, ha a természeti akadályok még védművekkel is növeltetnek.

Kubin vidékére Ortway Tivadar contra Margumot helyezi, s ha ez megállhat, úgy a telep kétségtelenül meg volt erősítve.

Ó-Dubovác (régebben Dombovár) körül a római telepedés

constatálható ugyan, még eddig azonban nem kerültek elő olyan jellegű nyomok, melyekből castrumra lehetne következtetnünk. De ez fölösleges is lett volna itt, mert északra a deliblati homoksva-
tag terül, nyugoton mocsarak, szemben az Osztrovo-sziget, mely-
nek keleti része annyira sáros, kietlen és vizenyős, hogy a kis
Katanski Brod néhány házacskája kénytelen volt egészen az északi
partszegélyre húzódni. A nyugoti rész védelme pedig könnyen
ellátható contra Margumból.

Uj-Palánkával szemben a Sapaja-sziget volt megerősítve s
az egykori castrum romjaiból építék később a jelentékeny terje-
delmü középkori várat. A téglakon Leg. VII. Claudia Pia Fide-
lis, Coh. II. Hispanorum ¹ és Ala II. P. ² bélyegeg olvashatók.
Déli Magyarország emlékeinek és történetének szorgalmas kuta-
tója, Böhm L. a szigetnek balpartján tuffkoczkákból rakott nagy-
terjedelmü épület alapjait találta meg; — a régi vár mellett pe-
dig, az 1872-iki alacsony vízállásnál constatálhatta a kemény fa-
laktól épült hídfőt a magyar, mint szerb parton. Vajjon ezt a
hidat nem Hadrian építtette a Dio Cassius szerint lerombolt,
vagy Salamon F. szerint összeomlott turnu-szeverini helyett?

Pozsazsena mellett közvetlenül a Dunaparton körülbelül tí-
zenkét hold terjedelmü castrum sánczai állapíthatók meg. A nagy
helyőrségre számított erőd egyik tornyának (16 m. széles, 8 m.
magas) magas falai még most is állanak. A téglák bélyegei:
C18||C1C, és Leg. VII. Cl.

Ó-Moldován a mult században épült, de ismét lerombolt
erődítmények római alapokon emelkedtek. E romok egészen a
Dunáig nyúlnak. Omladékaik közt a Coh. III. Del(matarum) ³
téglái és REN jegyűek találhatók.⁴

Bosnyák (Uj-Moldova) közvetlen szomszédságában a castrum
alapfalai, sőt egész kerülete teljes biztossággal constatálható. A

¹ C. J. L. III. 1633., 8—9; 843.

² C. J. L. III. 1633—3.

³ C. J. L. III. 1633—24; Eph. Ep. IV. 204.

⁴ Eph. ep. II., 473 Szászsebesen a városvizi castrumból ugyanily föl-
íratúak kerülnek elő. A fölirat retograd N(umerus) C(iviu) R(omanorum). v.
ö. Arch. epigr. Mittheilungen I. k., 35. l.; Eph. ep. IV., 204.

«Délmagyarországi tört. és rég. társulat Értesítőjében» közölt térkép szerint¹ 1800 □ öl (= 3414 □ m.)

Kaoniczánál az egykori tábornak jelenleg is 3—4 m. magas és minden oldalon körülbélül 60 cm. hosszú sánczolatai jóformán teljes épségben állanak. A téglák DARP bélyegűek.²

Drenkova mellett nagyon ritkán kerülnek elő római téglák, de annál sűrűbben az egykori Starics falu helyén, s a Duna fölé emelkedő 200 m-re emelkedő hegyfokon, honnan a folyó tükre nagy távolságra ellenőrizhető.

Szvinicza közelében a Trikula, a három őrtorony, még most is ily impozáns benyomást tesz a szemlélőre, hogy önként meghajlunk az imperium egykori dicsősége és hatalma előtt. A toronyok közül kettő a parton áll, a harmadik a vízben. Amazoknak egymástól való távolsága 24 m.; emezé párjaitól 45 m. A szögleteken koczkákkal erősített 2 m. vastag falaik durván nagyolt kövekből épültek. A parton állók belvilága 8 □ m; magasságuk 16—18 m.; ajtajuk a földszinétől 7—8 m. magasságban helyeztetett el; ablakaik nincsenek. A toronyok valamely castrum kiegészítő részei valának, s a hatalmas, egykor kétségtelenül az ajtók magasságáig emelkedett bástyák erősítésére szolgáltak. E castrum fontosságát épen az adta meg, hogy a Duna könyökét védelmezi.

A tiszszoviczi völgy, hol vízvezetékek és különösen római bányászat nyomai lévén constatálhatók, alig hagyatott védelem nélkül.

Tierna (Orsova) mellett a castrum a Gradisca patak torkolatánál közvetlenül a Duna partjára épült, oda hol most a gőzhajózási társulat terjedelmes épületei állanak. Az alapjaiból kikerült anyagot részben fölhasználták ugyan a későbbi erődítményekhez, de ennek daczára hatvan évvel ezelőtt a víz által befogott körülete föltűnt még a legfölületesebb szemlélőnek is, sőt megállapítható az még most is, midőn már össze-vissza turkálták, ásták, midőn vízmentesített területén keresztül-kasul építkeztek. A téglák bélyegei Leg. XIII. G(emina)³ és Coh. I. Br. ∞^{4, 5}.

¹ IV. k. I. f. 191. ld. a térképet.

² C. J. L. III. 1633—22. Zeleul.

³ C. J. L. III. 1633.

⁴ C. J. L. III. 1633.

⁵ V. ö. Böhm L. összefoglaló cikkét: Arch. Epigr. Mittheilungen, IV. k., 2. f.; 174. kv., 1.

E váröv rendeltetése világos: a Duna balpartjára helyezték, hogy megerősítsék és végleg biztosítsák a folyton fenyegetett jobb partot. Így máskor nem épülhetett az csak Dácia meghódítását megelőzőleg, mert a tartomány szervezése és bekebelezése után az előbb veszélyeztetett határok belterületek lettek, melyeket semmi szükség sem volt még külön is védelmezni. Ki is vonták a csapatokat azonnal.

Megerősítik e hypothesis-t a fölíratos emlékek is.

A Leg. VII. Claudia téglái a későbbi Dácia területén csak itt fordulnak elő, — máshol egyáltalán nem, s ez a körülmény határozottan a mellett bizonyít, hogy a tartomány meghódítása után itt szolgált csapatjai azonnal hazarendeltettek Moesiába.¹ A Cohors I. Brittanica Miliaria 80—85-ben² Pannoniában lévén innen rendeltetett az Al-Duna mellékeire, kétségtelenül azért, hogy részt vegyen Domitian dák háborújában, melynek szerencsétlen vége után a fővezérlét helyőrségül tartja meg a veszélyeztetett területen; ugyanez történik a Cohors II. Pannoniorum-mal, mely 60-ban Illyricumban, s 80—85-ben Pannoniában állomásozott.³ Ugyanez a Dalmátok III. Cohorsával s az Ala II. Pannoniorum-mal.

E csapatokat s velük a N(umerus) c(ivium) R(omanorum)-ot Traján a háboru megindításakor a legalkalmasabb helyeken, a harctér közvetlen közelében találván, első sorban mozgósítá, de a győzelem kivívása után a Leg. VII. Claudiát visszarendeli viminaciumi castrumába és előbbi helyőrségeibe, az auxiliaris csapatokat pedig a tartományban alkalmazza. A Cohors I. Brittanica Miliarianak veterán legénységét a legelső daciai helytartó D. Terentius Scaurianus 110-ben már itt bocsátja el.⁴ Helyét Tiernaban a Legio XIII. Gemina foglalja el, s a brittanok később Alsó-Kosályon⁵ s Germizarában (Al-Gyógy)⁶ táboroznak; a Cohors II. Hispanorum

¹ A legkésőbbi időkből meg azért nem származhatnak téglái, mert akkor a Leg. III. F. F végzi a helyőrségi teendőket Dácia nyugoti és délnyugoti részén.

² C. J. L. III. Hon. miss. 11, 12.

³ C. J. L. III. Hon. miss. 2, 11, 12.

⁴ C. J. L. III. Hon. miss. 25.

⁵ C. J. L. III. 821, 829.

⁶ Torma K. Neue Inschriften aus Dacien. 54.

108-ban, tehát azonnal a háború befejezte után Verseczen állomásoz¹, később pedig Resculumban (Sebesváralja)² Ampelumban (Zalatna)³ és Bereczken⁴; a Cohors IV. Dalmatarum csak rövid ideig s akkor is ismeretlen helyen tartózkodik Dáciában, mert 116-ban már Germania Superiorban van⁵ hol megmaradt nagyon hosszasan, mert csak 257/260 körül találkozunk újra vele, midőn Praetorioba (ad Mediam — Mehádia közelében) helyezték⁶; az Ala II. Pannoniorum Szamos-Ujvárott⁷ a Numerus Civium Romanorum pedig Városvizen⁸ kaptak új táborot. Traján tehát dislocalta a csapatokat a déli vidékekről, mert ott semmi szükség sem volt rájuk, s a tartomány bekebelezése után sohasem találkozunk többé nyomaikkal a Belgrádtól-Orsováig húzódó Duna-vonalon. És ez a körülmény talán teljes bizonyosságra emeli a váröv építésének idejére vonatkozó föltevésemet.

Ugyanekkor keletkeztek a sánczok is.

A Decebal és Domitian által kötött 89-iki szerződés, a dák király öccsének Diegisnek Rómában való megjelenése, hogy bejelentse bátyjának hódolatát és diadémet kérjen részére, csak formai tekintetben hozott létre jó viszonyt az imperium s barbarok között, olyant, melyben egyik fél nem tudott megbizni különösen a mindig gyanakvó Domitianus nem. Különben volt elég oka rá, mert Decebal ha nem háborgatá is többé a Duna partjait, előkészületeit a jövődöbeli harczokra sohasem szünteté meg, sőt ellenkezőleg, lázas sietséggel folytató. A felelet erre az al-dunai váröv megépítése és a Dáciával határos barbároknak a birodalom szövetségébe vonása volt. Ezek között első sorban a jazygok említendők a Duna és Tisza közén s Torontál vármegyében, kik ilyképen közvetlen szomszédjai Pannoniának és Dáciának s hasznos szövetségei lehetnek bármelyik félnek, ha kitör

¹ C. J. L. III. 6273.

² Torma K. Neue Inschriften aus Dacien. — Téglabély. 20 C. J. L. III. 843.

³ C. J. L. III. 1316.

⁴ Eph. Eq. IV. 78. l. 207.

⁵ C. J. L. Hon. Phiss. 21. III. k.

⁶ C. J. L. III. 1577.

⁷ C. J. L. III. 832.

⁸ Eph. ep. II. 473

a háború. Ezért a római kormány mindig a legnagyobb előzenységgel bánik velük, s ők jó viszonyban élnek a hatalmas szomszédal, hacsak sértő tapintatlanságokat nem követnek el ellenük. Ez Domitian idejében többször is megtörténvén, Decabalhoz csatlakoznak, fölkonczolják a Leg. XXII. Rapax-ot, de megbékülnek azonnal, midőn a császár megegyezik a királylyal. Ezzel visszaállottak ismét a régi jó viszonyok, s a birodalom rendes körülmények között eléggé megbízható szövetségeket nyert bennük, de kiket a birodalom határainak biztonsága szempontjából is óvni, védni kellett Decabal ellen, mert a Dákokra nézve a jazygoknak Rómával való szövetsége valóságos kihívás, ujjhúzás volt még akkor is, ha a szövetség belefoglaltatott a békeszerződésbe. Pedig valószínű, hogy ez megtörtént, meg a határoknek kijelölése is limes által, melyet maguk a rómaiak vontak meg a dákok ellen fordított sánczárkokkal. Csak is így magyarázható, hogy a nagy barbar erősségek p. a deliblati sivatag mesgyéjén lévő óriás kiterjedésű grebenácsi vár, a sánczolat keleti oldalán, tehát az ellenség felé fordított részén fekszenek.

Pendantjai e sánczoknak kétségtelenül azok is, melyek Te mesvártól délre kezdődve csekély nyugoti hajlással érik a ligeti erdő nyugoti részét, Ligetet, Zsebelyt, a tofai patakot, Fclyát, a Timáry pusztát, majd átkelve a Berzaván Omort és Bresztyét, hol megszakadnak. Egy további szelvényük Dézsfalvánál constálható, s alább délnyugaton Sz.-Mihálnál. Ujabb vonaluk Alibunárnál kezdődik, mely délkeleti irányban Mramorák és Deliblat felé haladva fogja be a deliblái sivatagot. Később délre fordul, s Gáján átmenve Kubin közelében ér véget.

A tartomány meghódítása után e sánczokat a rómaiak is limesként használják, de a nélkül, hogy Dácia nyugoti véghatárának tekintenék. Telepeik később föltalálhatók a második sánczvonaltól nyugotra is sőt Denta és Detta között még egy coloniát is alapítanak.¹⁵

¹⁵ C. J. L. III. 1555. J(ovi) O(ptimo) M(aximo) J(unoni) R(eginae) T(errae) M(atri) C. Kaninius Sabinianus D(ecurio) C(oloniae) M(?) II. vir. — Mommsen a D C M betüket D(e) C(urio) M(unicipii)-re egészíti ki, mert coloniára . . . aptum nomen . . . nullum succurrit. — De ugyanez áll a municipiumra is. A coloniát tehát épügy kereshetjük a három betűben, mint a municipiumot.

Többé kevésbé hasonló sánczokat találunk Aradmegyében is, különösen Uj-Sz-Anna körül, mely közel van már a Fehér-Kőröshez, ennek völgye pedig az annyira féltett érczhegységbe nyílik. Nem is valószínű, hogy e fontos vonalat még felső részében is védelem nélkül hagyták volna, annál inkább nem, mert élénk forgalom mellett látszanak bizonyítani a gyakran előforduló pénzleletek.¹

S hogy miért nincsenek e sánczok mögött castrumok, castellumok, vigiliák mint az angliai limesen és a rajnain, vagy legalább vigiliák mint az éjszaki határvonalon a Limes Dacicuson, annak könnyű a megfejtése. Délnyugaton szövetséges nép a jazygok laktak, kik Traján háborúi után a római nép barátjai czímet is megkapják, kik eléggé békés szomszédok. Ezek ellen fölösleges leendett a limesnek külön megerősítése is, midőn a belső részekben Lederatától éjszakra erős váróvonaluk van. Épen azért nem találták szükségesnek a helyőrségeket még a vigiliák ellátásával is terhelni, miként nem terhelik éjszakon sem Tihótól — Ilosváig, hol még limest sem vonnak, elégségesnek tartván a békés népekkel szemben a természetes határvonalat a Szamost

E limes mögött a castrumok védelme alatt a tartomány csöndes, nyugalmas virágzásnak indulhatott.

Dacia délnyugoti részében, a két fő-útvonalnak a Peutinger-tábla által megemléltett pontjai jóformán mind meg voltak erősítve, — de még azok is, melyek túl estek a főirányon, így: Versecz.

E csinos, életrevaló városka a rómaiak idejében jelentékeny telep volt, ellátva minden szükségessel, s mindazzal, mit a provincialis lakosság megkívánhatott. Messzeterjedő vízvezetéke üde forrást hozott a lakóknak, s a helyőrségnek a castrum vagy castellumban, melyet a szorgalmas és szép képzettségű Milleker Felix épen a vezeték nyomát követve talált meg, — de még nem kutathatott ki. Terjedelme aligha lehet nagy, mert csak két cohors ott tartózkodása constatálható, s ez is különböző időkben:

¹ Temes és Arad vármegyék történelmi és régészeti emlékei Militz Jánostól. Tört. és rég. Értesítő II. k. 4. f. 166. kv. 1.

a Cohors II. Hispanorum¹ és az Ala I. Tungrorum Frontiniana.² «A marktplatzi» castellumon kívül speculaja is volt a rómaiaknak, a «Várhegyen», honnan dél és keletre kedvező időben a fehértemplom-oraviczai völgyig, nyugaton egész a Tiszáig, délen Rámáig, — a régi Lederatáig, melylyel még éjjel tűz s nappal füstjeleket is válthattak — ellenőrizheték az egész területet. A délvídéken nem lévén egyetlen pont sem, melynek kedvezőbb látköre lenne, alighanem megerősíték és fölhasználták a dákok is, hasonlóan a praktikus, hadértő Trajan, ki 108-ban helyezi oda a Cohors II. Hispanorum-ot.³

A főúton az első castrum Apo, vagy A-Ponte a hídról, melynek biztosítására szolgált. Apo még a fehértemplomi határban, szelid emelkedésű fensíkon fekszik, szántóföldek között, északkeletre a «fünguldenfeldi» Missics-ároktól, közel a kőhídhöz és nem messze a jámi kő-keresztől. Sánczai, daczára annak, hogy szorgalmasan ássák és szántják, még most is láthatók, közvetlenül a római út mellett. Hossza 150, szélessége 130 cm.⁴

Következő állomásunk Arcidava (Varadia) a helységtől délkeletre, mintegy 400 lépésnyire a Karas hídjától és 70 lépésnyire a Greovácra vezető úttól, terjedelmes réten, melyet néha árvíz borít. Alakja északról délre húzódó derékszögű négyzet. Keleti oldala 187, déli oldala 164 lépés hosszú.⁵ Az oldalak közepe táján körülbelül 10 lépés szélességű nyílás van, a Kilia hegyről fejtett szarmát mészkövekből épült sánczokon. Itt a kapuk voltak. Vízmosta nyugoti oldala eltűnt, főformán nyomtalanul. A castrum déli kapujával szemben 30 lépés hosszú, 15 lépés széles, négy részre osztott épület substructiója látszik; hasonlóan a keleti kapu északi részén.⁶

Tovább Centum Putei-t 12 milia távolságban érjük, s castruma Szurdukon kívül szelid magaslaton fekszik, és bár a Dok-

¹ C. J. L. III. 6272. Kr. u. 108.

² C. J. L. III. 6274.

³ F. Milleker: Die Werschetzer Gegend im Alterthumc. 25. kv. 1.

⁴ Böhm L.: A Lederata-Tibiscum közötti hadi út az egykori Dacia-ban. Tört. és rég. Értesítő. IX. k., II. f. 317.

⁵ Böhm L. szerint 133 × 121 m. idézett helyen. 58 l.

⁶ Milleker F.: Varadia története. Tört. és rég. Értesítő. V. évf. (1889.) II/III. f. 781.

linra vezető út keresztül megy rajta, mégis sokkal jobb állapotban maradt meg, mint Arciduváé. Sánczolata átlag 8 m. széles és 4 m. magas; hossza 160 m., szélessége 143 m. A sánczolat északnyugoti lejtőjétől 123 lépésnyire a patak felé jelentékeny területű épület romjai, — valószínűleg a fürdő maradványai constatálhatók. A nép nyelvén a castrum «Pogradje» (Sánczkerítés) nevet visel.¹

Útmutató táblánk a Peutinger-térkép adatai szerint innen Bersovia 12 milia; melytől ugyanily távolságra találjuk Ahihis-t; ettől 3 milianyira Caput Bubalit, s ekkor már csak 10 római mértföldre vagyunk Tibiscumtól, a végső állomástól. A római út eme része nyugotról keletre irányulván, majdnem párhuzamosan fekszik a Temes folyó középrészével, a melynek partjain fontos, a sánczok felé irányuló, tehát a barbariesbe vezető útvonal húzódik, a melyet épen ezért szükségesnek tartának megerősíteni, megerősíteni Kavaran nál, hol a táborkari térképeken is jelzett castrumon most az országút megy át és Lugosnál, melynek gazdag leletei igen tekintélyes római telepre utalnak; és e közbelső vonalat, melylyel északon a Marosnak szintén megerősített völgye húzódik párhuzamosan, úgy, hogy voltaképen nem egy, hanem két várvonallal van dolgunk, melyeket a római táborkar elégnék tartván a mediterrán út biztosítására is, ezt a ponttól kezdve, honnan az előbbiekkal parallel irányt vesz, nem erősítet meg. Egyes, palánkkal körülvett vigiliák, avagy speculák voltak kétségtelenül itt is, főkép a rablók ijesztésére, de várak, castrumok már nem. A hódítás végső szakában az őrségi teendőket a Legio III. F. F. teljesíti. Téglái sűrűn fordulnak elő, különösen Centum Putei-ben.

A Tierna-Tibiscum-i útvonal szintén meg van erősítve. Tierna castruma hajdan a Duna mellett emelkedett, ott, hol a gőzhajózási társulat épületei állanak; melyeket az ötvenes években adtak át a közforgalomnak. A főépületek alapjai, a tábor falain nyugszanak, melyek derékszögű négyzetet fognak be. A hosszoldal 65 m., a szélesség 54 m.²

¹ Böhm L. idézett helyen. 58. kv. l.

² Boleszny A. Dácia Malva tartománya és ennek nyugoti várvonala. Tört. és rég. Értesítő. X. évf. III. f. 118 kv. l.

Ad Mediam erődítményei nem nagy terjedelműek, de annál szilárdabbak. «Ha Mehadián a kath. templomot elhagyva a Kornia felé vezető országúton haladunk — írja Boleszny — a város vége felé, az úgynevezett cigánynegyed előtt nagy kőhídon kell átmennünk, melyen alól az Obersia-patak a Vallia-Mare völgyből a Bela-Reka patakba ömlik. A kőhídtól jobbra az Urzászka hegygerinczen Miháld várának tornyát látjuk; balra a cigánynegyedben az Obersia-patak torkolatánál a Bela-Reka magasán fekvő balpartján Ad-Mediam castrum alapfalai található. Ez a többi castrumoktól alakjára nézve annyiban tér el, a mennyiben a Bela-Reka felé tekintő oldalának közepe a patak felé szögellik. Ezen oldala 40 m. hosszú; az északi, keleti és nyugoti oldalon a falak közti belső térség 25 m. hosszú . . . . . folytatása már 2 méterrel alacsonyabban s 20 méternyi szélességben terjed az Obersia patak magasán fekvő jobb partjáig. Sajátságos, hogy itt is találunk alapfalakat, melyek az előbbieknél még szélesebbek, de lerontvák majdnem a földig. Utóbbi falak úgy tűnnek föl, mintha azon a várnak földszintí védővonalát képezték volna, a fönebb említett tömör alapfalak pedig Ad-Mediam várnak citadelláját.»¹

A legközelebbi hadállás Praetorium. A Peutinger-tábla Ad-Mediam és Praetorium közé 9 miliát jelezvén Böhm L. a Plugovánál terülő romokat Mehadia castrumának minősíti.² Ezzel szemben Mommsen már sejti, hogy a táblába hiba csúsztván be, Ad-Mediamon túl Praetoriumot kell keresnünk.³ Ortway és Bolesznyeinek pedig sikerült teljesen beigazolnia, hogy a római történet nagy mesterének igazsága van.⁴ Praetorium aligha volt polgári telep, hanem csak tábor. Falai, s most 11 m. széles kapui

¹ Boleszny A.: Ad Mediam, Miháld és Mehadia története. Tört. és rég. Értesítő. X. évf. II. f. 64 kv. I.

² Böhm L.: A topleczi vízvezeték és a mehadiái régiségek. Tört. és rég. Értesítő. VI. évf. IV. f. 163. kv. I.

³ C. J. L. III. p. 248. . . . extra Mehadiam Tibiscum versus castrum Romani rudera nuper reperta . . . . . fortasse fuerunt eo loco qui in tabula dicitur Praetorium.

⁴ Boleszny A.: Praetorium helyekvése. Tört. és rég. Értesítő. VIII évf. I. f. I kv. I., s az értekezéshez mellékelt térkép.

teljes biztossággal constatálhatók. Alakja hosszúkás négyzet. Sán-czolatainak hossza a Bolvasnicza patak felé, beleszámítva a méretetekbe a kapukat is: 114 m; a Bela-Reka felé 140 m; az országút felé 137 m. Jelentékeny terjedelmű terület tehát (= 15'960 □ m.), melyben egy Cohors kényelmesen helyet találhatott. Belsejében öt épület romjai látszanak.¹

Innen a tábla szerint 11 miliányira épült Gaganis, — a valóságban pedig 15 km-re, a Ruszkára vezető út mellett s hossza nyugotról kelet felé 160 lépés, szélessége az országútra tekintő homlokzaton 100 lépés. A Temes felé, illetőleg az országútra tekintő oldálnak falai 2—2 m. magasságúak, s körülbelül ugyanennyi a Ruszka felé eső 70 lépés hosszú oldal is. Alakja hasonló a tiernai és praetoriumi castrumokhoz, — de amazoknál jóval szélesebb. Körülötte számos épület tornyai láthatók, itt-ott még teljesen ép substructióval.²

Masclianis, Bolesznynek meggyőző érvelése és közvetlen szemléleten alapuló adatai szerint a vasutvonal, a Szadovapatak, az országút és Ó-Szadova között fekvő Schultz-féle telekre helyezendő.³

Ezzel ismét Tibiscumba jutánk, melynek helyfekvése iránt, Ortwaynak nagybecsű kutatásai után többé nem merülhet föl kétség.⁴ Fekvése a római stratégia elvei szerint rendkívül fontos volt, csomópontja a Temes alsó és felső völgyéből, — a Lederrata felől érkező, s a tartomány belsejébe vezető utaknak, honnan egyforma könnyűséggel lehetett segílyt küldeni a délnyugoti vidék minden veszélyeztetett pontjára. Ezért helyőrsége a legnagyobbak közé tartozik, castruma háborús időkben a provinciába iparkodó csapatoknak gyülekező s nyugvó helye, — s ezért, miként Ortway közvetlen szemlélet alapján meggyőződött róla, a hazaiak között egyike a legterjedelmesebbeknek. Romjai a zsупpa malom körül terülnek.⁵

¹ Boleszny A.: az idézett helyen 8 kv. I.

² Boleszny A.: Dáciaának Malva tartománya és ennek nyugoti városnala. Tört. és rég. Értesítő. X-ik foly. III. 122. kv. I.

³ Boleszny A.: Az idézett helyen 124. kv. I.

⁴ Ortway T.: Tibiscum helyfekvésének meghatározására közvetlen szemlélet alapján. Archacologiai Közlemények X. k. III. f. 27. kv. I.

⁵ Ortway T., az idézett helyen 34. l. I.d. az értekezéshez mellékelt térképet.

Innen csak két állomás van Sarmizegetusáig: 13 milia Agnavis, 8 m. Ponte Augusti,¹ honnan a főváros 15 milia. Agnavis meg volt erősítve is, mert Zevoj környékén sikerült megtalálnunk Téglás Gábor barátommal a castrumnak éjszakai oldalát, — de Pons Augustiban, bár fölkutattuk az egész vidéket, semmi nyomát nem találtuk az egykori erősítésnek.

Annál nagyobb gonddal védelmezték fővárosukat. Castruma 1886 augusztusában Téglás Gábor tudós barátommal végzett fölméréseink szerint trapez alakú terület, melynek éjszakai leghosszabb oldala, Trajan útjával párhuzamosan haladva 668 m.; déli oldala kissé összeszorulván, csak 605 m., a keleti 530 m., a nyugoti pedig 521 m. Tehát jóval nagyobb, miént Aquincumé. Sánczai a legnagyobb pontossággal constatálhatók még most is, s itt-ott jelentékeny magasságaik. Alapjukat hatalmas kockakövekből rakták,² melyekre a sajátképi falat hömpölykövekből építék, a mely fal egyúttal a földhányás, jobban sánczolat magvául szolgál. Átmetszeteik magassága sokszor 10—12 m. E sánczok kifelé, különösen az éjszakai oldalon meredeken szállanak alá, míg a többi részeken lankásan, s emitt mind a három vonalon (kelet, dél és nyugaton) külső, 3—4 m. mélységű, 6—7 m. széles, kétszeres s egymástól 4—5 m. távolságra fekvő futó-árok sorral valának megerősítve. A szögletek az éjszaknyugotit kivéve, mely csak a kutatások által megerősített számítások alapján volt megállapítható, épen állanak ma is, és az éjszakeleti Hyginus szabályainak megfelelően 60 római láb (= 16.56 m.) sugarú körszeletre van lekerekítve.³

A kapuk rendesen vannak elhelyezve; a porta praetoria éjszakon, — a két porta principalis kelet és nyugaton, a porta decimana délen. A szögleteken hajdan tornyok emelkedtek, me-

¹ Váma-Marga.

² 1 m. $\times$ 0.56 m. $\times$ 0.35 m.; 1.1 m. $\times$ 0.65 m. $\times$ 0.4 m.; 1.4 m. $\times$ 0.4 m. $\times$ 0.65 m.; 1.35 m. $\times$ 0.4 m. $\times$ 0.6 m. nagyságu tömbök.

³ Hyginus Gromaticus, — de munitionibus castrorum 54. f. Angulos castrorum circinari oportet, quia efficiunt, instabiliuntque opus propugnatio-nem tutans. Circinari debebunt ex angulis cohortium qui efficiunt latitudinem operis pedum LX usque quo lineas exteriores comprehenderis, quae efficiunt partem quartam.

lyeknek alapfalai a sánczolatok hajlásához idomulnak. Ezeknek ormai — behordván a szél és eső — most tompák, legtöbbszőr 2—3 m. széles plate formot képezve. Hajdan a várfal rovátkás mellvédje emelkedett ott. Benn a sánczolatban 2 m. széles út húzódik végig, melyet veszély idején a várat védő legénység foglal el.¹

Sarmizegetusából elindulva, útunk legnagyobb részt a hátszegi völgy keleti részén halad, s az Órhegy alatt Boldogfalvánál egyesül a vulkáni ösvények felől érkező vicinális vonallal. E két út ellenőrzésére emelték az Órhegy tetején a vigiliát. A vulkánból a zsily völgyébe vezető út védelmére elégnek tarták a mai Romániában, ott hol a folyó a hegységből a síkságra érkezik, Bumbesti megerősítését, hazánk területén pedig a krivadiai hegyre, tehát megint ott, hol a völgy kiszélesedik, építettek vigiliát. Alakja kerek, épen úgy, mint az északi limes őrházaié, — s körülete harmincz méter lévén, nagyság tekintetében is meg egyezik amazokkal. Falának vastagsága 1·7 m.²

A két út egyesülvén egyenesen éjszakra halad. Hydata (Kalán) felé, melynek Torma Károly adatai szerint szintén volt castruma. A Peutinger tábla innen 13 miliát jelez a Maros mellett fekvő Petris-ig (Arany), a mely már az Érczhegység védelmére épített várövnök képezi egyik lánczszemét.

De eme utat az Apulum (Gyulafehérvár) felé igyekező sarmizegetusaiak jelentékenyen megrövidíthetik, ha a mai Kitid és Oklos felé átvágva, a Faszaczelen keresztül a Berény pataknak éjszakra nyíló völgyébe mentek át, s úgy haladtak tovább a mostani Szászváros felé. Így jártak a hátszegvidékiek is egész 1848-ig Szászváros és Gyulafehérvárra. Fölhasználták tehát a régiek is a kinálkozó előnyt, miként a pénzletek bizonyítják, s ezért a római kormány szükségesnek tartja az út megerősítését. A castrumot a két: Alsó- és Felső-Városviz közé helyezték el a most Lunka-Mare-nak nevezett csekély magasságú fonsíkon. Maradványai constatálhatók még, de többé nem állapítható meg terjedelme, mert keleti részét egészen, sőt éjszaki oldalának jelen-

¹ Király Pál: Sarmizegetusa. 49. kv. 1.

² Téglás Gábor: A piski-i-petrozsényi hegyvasut. 10-ik, 1.

tékeny részét is elsodorta, a kiseded fönstökot minden áradásnál jobban és jobban elmosó rakonczátlan patak. Nyugoti oldala 140 m., a megcsonkult éjszaki 83,5 m. A déli oldal ellapult a fölsimerhetetlenségig, a keleti meg egészen hiányzik. Az éjszaki és nyugoti oldalak találkozási szöglete, Hyginus szabályának megfelelően van lekerekítve. A falak vastagsága 0,66—1,66 m. közt váltakozik.

A nyugoti határ védelmére szolgált még a csanádi castrum, Daciának legnyugotibb pontja, — a rómaiak Morisenum-a (?) középkori nemzeti forrásaink Marosvára — írja Miletz — «melynek ősemlekekben dús talaján, egy marosparti nevezetes római telep létezett; melynek alapfalai, midőn az 1868-ban a csanádi ásatások alkalmával fölmérettek, körülbelül 14.000 □ ölnyire terjednek ki, mi megdönthetetlen bizonyítékát adja annak, hogy ezen határ castrum az első rangú várak közé tartozott, s a haditechnikának akkor minden ismeretes segédszereivel megerősítettett, annál is inkább, miután Csanád terrenuma nagyon is kedvező volt egy főtábor berendezésére, s hogy a Maros partján feküdt, mely ép oly országútja lett a római hadsapatoknak, mint volt a via strata, mely a Dunától húzódott Dacia szívébe. Az itt nagy számmal található római téglák után, melyek a XIII. legio bélyegét viselik, az is bizonyos, hogy ezen castrum építői a Gemina Legio katonái voltak, kik itt Csanádon élénk emléket hagytak annak, hogy az ásó és kapához épügy értettek, mint a pilum és kardhoz.»¹

Az éjszak-nyugoti rész védelmét hogyan intézték, arról nincsen semmi tudomásom. A Kőrösök felső völgyén aligha mentek túl, mert alább a római életnek alig van nyoma. Talán elnépteléníték az el nem foglalt területet, mint tevék az Alpok egy részével, s a germaniai tizedföldekkel? Lehetséges! A későbbi kutatások fogják majd kideríteni.

¹ Miletz I. Torontál vármegye történelmi és régészeti emlékei. Tört. és rég. Értesítő III. évf. I. f. 71. Miletz e leíráshoz kapcsolt jegyzetében forrásként Ortvy—Szentkláray Adattárát, III. k. 12—13, 1. említi. Sajnos, én nem tudtam e könyvet megkapni.

CSÁNGÓ-MAGYAR NÉPDALOK. ¹

Közli: MAILAND OSZKÁR.

I.

Végig menék Andrásfalvi nagy-utczán,
Betekinték az én rózsám ablakán.
Az én rózsám most viczolja csidmáját,
Violával seperte ki szobáját.

Két szívárvány koszoruzza az eget,
Attól félek kicsi rózsám nem szeret,
Attól félek, attól tartok igazán,
Hogy a szived tarka-barka szívárván.

Még azt mondja az én rózsám nem szeret,
Hogy az isten rogyassa rá az eget.
Ha nem szeret, mért ül az én térdemre,
Mért kacsingat két hunyori szemembe.

II.

Be szépen ég az a gyertya,
Be szép barna kis lány tartsa,
Elalitsa, meg es gyűjtsa,
Csak a szívem szomorítsa.

Be szépen ég az a gyertya,
Be szép szőke leány tartsa ;
Ha az isten nekem adja,
Nem kell senki száz aranya.

¹ Déván jelenleg 60 csángó-magyar család lakik. A nekik átadott kincstári területen legtöbben már felépítették csinos házaikat, úgy hogy Déva nem sokára egy új magyar külvárossal fog bővülni. Közlő e dalokat a Déván lakó csángó-magyarok közt gyűjtötte.

III.

Nincsen olyan ködös idő,
Kitől ne legyen jó idő.
Nincsen olyan két szerető,
Igaz legyen mind a kettő.

Ritkán csillagzik az ég is,
Eszedbe jutok még én is,
De már akkor késő lesz,
Mert a szívem másé lesz,

IV.

Tulsó soron a mi házunk,
Fehér rózsza nyílik nálunk ;
Ha fehér kell abból adok,
Ha piros kell magam vagyok.

Nincs szebb virág a rózsánál,
Nincs szebb leány a rózsámnál ;
Ha ő virágja között áll,
Ő maga legszebb virágszál.

Rózsza nyílik az ajakán,
Rózsza termik az orcáján,
Sokszor is megcsókolgom,
Csókomat mind visszkapom.

V.

Szerelem, szercelem,¹
Átkozott szercelem,
Mért nem termettél meg
Minden fa tetején ?
Minden fa tetején,
Diófa levelén,
Hogy szakasztott volna
Minden szegény legén.

Mert én szakasztottam,
El es szalasztottam,

¹ A bekezdő sorokra nézve lásd Petőfi Sándor «Költeményei»-t.

De még szakasztanék,
 Ha jóra találnék.
 A jóra, a szépre,
 Arra a szókére,
 Szomszédom kertjében,
 Régi szeretőmre.

VI.

Almásszürke kis pej lovam nem vettem,
 Szegény legény szép módjával szerzettem;
 Csillagos a feje és kesely a lába,
 Megereszttem, még a szél sem érhet a nyomába.

VII.

Felszántottam Andrásfalvi nagy-utcát,
 Vettem ¹⁾ bele piros pünkösdi rózsát,
 A két szélén piros rózsza nyildogál,
 Közepében az én rózsám sirdogál.

Kilencz hete, hogy a tóban halászok,
 Könnyeimtől egy csepp vizet sem látok.
 Kifogtam az édes rózsám kendőit,
 Bevarrattam gyászszelyemmel a nevit;
 Közepibe bubánatot rakattam,
 Kedves rózsám tőled de elmaradtam.

VIII.

Ezt a bangót ²⁾ látod-e?
 Ha beinnám bánnád-e?
 Hát soh'se bánd kedvesem,
 Mert nem veled keresem.

IX.

Tavasz, tavasz, te szép tavasz
 Mindeneket megújítasz,
 Fákat levelbe borítasz,
 Csak ingemet nem vigasztalsz,
 Holtig bánatba borítasz.

¹ Vettem. — ² Bankó.

X.

Búzaszemen él a galamb,¹
 Szomoruan szól a harang,
 Szomoruan szól, sírva hallom,
 Halva fekszik a galambom.

Hogyha én azt tudtam volna,
 Hogy egyszer nyílik a rózsa,
 Nem is választottam volna,
 S most a könnyem nem is folyna.

XI.

Mikor engem visznek katonának,
 Sirnak az Andrásfalvi leányok ;
 Ne sirjatok ti szép magyar lányok,
 Visszasegit az Isten hozzátok.

Ha letőtöm ezt a négy esztendőt,
 Külömb, legény leszek mint azelőtt,
 Haza jövök legénynek maradok,
 Azt veszem el a kit én akarok.

XII.

Ha még egyszer legény lennék,
 Hej de cifrán felöltöznék,
 És úgy mennék el a tánczba,
 A babám multságába,
 S ott maradnék éjszakára.

Aj de sötét az éjszaka,
 Jere rózsám kíséj haza,
 Kiséj engem a kapuig,
 Kiséj el az ablakomig,
 Hü maradok hozzád holtig.

XIII.

Erdő szélén a pacsirta
 Mind a két szemét kisírta.
 Sirok én magam is,
 Sir az én galambom is,
 Rám hajlik az ág is.

¹ Kriza János «Vadrózsák» 1863. 6. és 414. sz. dalok változata.

XIV.

Kicsi madár az égen jár.
 Mit akar, hogy alább nem száll?
 Kicsi rózsám rég elhagytál,
 Ugyan bizony mit gondoltál?

Haragszol rám, vagy mi löle,
 Vagy más költözött szivedbe?
 Vagy édes anyád nem hagyja,
 Hogy hozzám járj guzsajasba?

XV.

Tavaszi szél útat száraszt,¹
 Minden madár társat választ;
 Hát én immár kit válaszszak,
 Kinek két pár csókot adjak.

XVI.

Márványkőből van a Tisza feneke,²
 Gyenge vagy még rózsám a szerelemre.
 Kár is volna gyenge szived rongálni,
 Ugy es téled angyalom, meg kell válni.

XVII.

Nagy hegy alatt foly le a víz,
 Bennem rózsám többet ne bízz.
 Ha bízol is csak heába,
 Mert szivemtől el vagy zárva.
 Ugy el vagy szivemtől zárva,
 Mint szép gúnya ládájába.

¹ Kriza János «Vadrózsák» 1863. 422. sz. dalnak változata.

² Ugy látszik a Tisza vidékéről került a csángó-magyarok közé oly egyén útján, ki a Tisza mellett már tanyázott s vissza ment u. n. hazájába.

A HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI S RÉGÉSZETI TÁRSULAT MUZEUMA.

Összeállította: TÉGLÁS GÁBOR muzeum-igazgató.

A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat muzeuma a megye területén felmerülő emlékek és régiségek összegyűjtését és tanuságos bemutatását tűzte feladatává. Csekély jövedelmünk-ből vásárlásokra alig telik s a legtöbb tárgyat egyesek áldozatkészségéből szerezhattük meg. Ásatásainkat Trefort Ágost néhai cultusminiszter segélye tette lehetővé, s hálával kell adóznunk hivatali utóda: gróf Csáky Albin ur ő Nagyméltósága kegyességének is, ki nemcsak az ásatási segélynek évről-évre történő megújítása, hanem a díjtalan muzeumi helyiség engedélyezése által is gyámolítja társulatunk közmívelődési törekvéseit.

Igy költözött át muzeumunk 1890. ápril 1—15. közt a Pogány Ádámné-féle hunyadi-uti házból a Bethlen-utczában fekvő s Hunyadmegye közönsége által a reáliskola czéljaira a cultusminiszteriumnak felajánlott épület balszárnyába. A tárgyak sokasága miatt azonban a kir. törv.-szék folyosóit is igénybe kelle vennünk s ez időszakban a látogató e két helyen végezheti szemléljét.

A muzeum jelenlegi alakjában kiválóképen római régiséget tartalmaz. Ezekben leggazdagabb megyénk földje és elég sajtószerű jelenség, hogy őseink diadalmas csatateréi, u. m. a Kenyérmező és Vaskapu, valamint a hátszegi térség és vulkáni hágó, hol annyiszor mérték össze kardjaikat az ellenséges török hadakkal: nem szolgáltattak működésünk óta számba vehető emlékeket. Minthogy a nagyméltóságú cultusminiszterium ásatási segélye is egyenesen a várhelyi ásatásokra van szánva: 1882-től kezdve ott fogantatosítánk kutatásokat, melyeknek eredménye

időnkint meglepően jutalmazó vala. Várhely (Sarmizeget usa) mellett a rómaiaknak megyénkben található többi állomásait is éber figyelemmel kísértük s ily úton nemcsak a főbb helyek nyertek képviselőket, mint Kis Kalán (Ad Aquas), Arany (Petris), Algyógy-Csigmó (Germizara), Veczel (Micia), Alsó Városvíz, Kő-Boldogfalva, Déva, (melyeknek római nevét nem ismerjük); Sztrigy-Szentgyörgy-Válya, hanem a kisebb telepek, vicusok és pagusok is repraesentálva vannak. Ilyenek Lezsnyek, Kerzsecz (bélyeges téglákkal), Puj, Ponor, Piski (téglákkal). Bányahelyiségeinket Kis-Bánya (Boicza) bélyeges lámpa, aranyúzó és órlók, Kőrösbánya (bányász-szobrok), Ruda (aranyúzó), Nagy-Almás (szobormű), a dévai kőbányát (eszközök és felirat), a kőboldogfalvit (szoborművek, feliratok, bélyeges téglá), az aranyit (felírtos kő), a gyalári vashányát (eszközök és egy bányász vázrészletei), az alsó-telekit (eszközök) képviselik. A zsilvölgyi aranymosásokból aranyozott bronz-szobrot, csatornaácsolatban használt fenyőhasábot mutathattunk fel.

Me gyénk határain túl is kiterjesztők római tanulmányainkat. Igy Apulumból (Gyulafehérvár) is számos római emlékekkel és felírtos kővel gyarapítók muzeumunk gyűjteményét. Ezen kutatások eredményéül Apulumból számos bélyeges téglá, felírtos kő és dombormű gazdagítja muzeumunkat, melyeknek nagy részét Gyulafehérvár közönsége ajándékozta Novák Ferencz kir. tanácsos polgármester ur útján. Igen becses ajándékokat köszönhetünk a Gyulafehérvárt állomásozó csász. és kir. hadmérnöki igazgatóság, valamint Hajdeczky csász. és kir. hadbíró ur sziveségének. Elég gazdagon van képviselve Torda (Potaisa), Maros-Ujvár illetőleg Székely-Földvár (Salinae), Zalatna = Ampelum, honnan Téglás Gábor főleg a korabiahegyi (vulkója) ásatása eredményét ajándékozta ide. Majd Verespatak (Alburnus maior), honnan Ebergényi Mózes bányaigazgató ur ajándékozott egy felírtot. Téglás Gábor gyűjtéséből birjuk a Kis-Küküllő mellől *Sóvárád* (római neve ismeretlen), a Nyárád mellől *Mikháza*, a Maros teréről *Maros-Keresztur*, majd Dacia keleti határállomásának *Bereczknek* bélyegeit. Bélyegtárunk egyik figyelemre méltó darabja a *Német-Csánádról* Klímó Mihály tanár ur útján beszerzett bélyeges téglá, mely a XIII. legio legnyugatibb őrálló-

mását képviseli. Végre Alsó-Fehér és Hunyadmegye határszéléről, Karnáról egy felirat. Karnán Blandiana római castrum létezését is társulatunk muzeumigazgatója, Téglás Gábor állapította meg először.

A muzeum által elfoglalt helyiségek beosztása következő: Az I. számú előszoba tartalmazza a római bányászat faragványos és felirati emlékeinek egy részét, mert a fémeszközök és a zsilvölgyi mellszobor a III. szoba 2. szekrényébe kerültek s Kő-Boldogfalva 2 szép feliratát a folyosó vége felé kapja az érdeklődő. A bányász szobában Kisbánya = Boicza, Ruda aranyzúzó, mozsarai, Kőrösbánya 3 bányász-szobra (melyekről a budapesti n. muzeum, a berlini ethnologiai muzeum, a bukaresti muzeum gyps-másolatokat vettek), Nagy Almás (Feketehegy, Dosu Negru) a Hollow bányaigazgató által 1890. ajándékozott Jupiter és Juno szobor, a dévai Bezsánhegy felirata (Silvano et Herculi stb.), a Szászvárostól délre fekvő Muncsel havas Gredistye néven emlegetett várából egy kőboldogfalvi márgából készült dombormú, egy dévai kövendpataki (Petrosz) trachitból faragott oszlopfő, a Zalatna mellett kiásott korabiahegyi római bányásztemető I dombormúve (női mellkép), 1 felírást töredéke, több faragványos töredéke (mind igeni nummulith mészből), a petrosényi Kis Zsil (Zsijecz) melléki aranymosások csatorna ácsolatából 1 drb. Itt mutatjuk be a praehistoricus és római időkben általános elterjedésnek örvendett kézi malomköveket, melyeknek gyárszerű készítőhelyét Héviznél társulatunk tagja, Téglás István segesvári segéd-tanfelügyelő fedezé fel.

II. *A keleti istenségek.* A római birodalom óriás területén száz és száz-féle nép lakván együtt, a legteljesebb békében, egyetértésben, a kormány szabad vallásgyakorlatot engedélyez minden felekezetnek, sectának, s csak annyit követel meg mindenkitől, hogy nyilvános ünnepélyek alkalmával ismerjék el Jupiternek tekintélyét, isteni hatalmát, tömjént hintve évenként egyszer fényes oltáira. S e szabad vallásgyakorlat és a népeknek folytonos érintkezése szellemi tekintetben kimondhatatlan zavart idézett elő, melyből még a legnagyobb műveltségű emberek is alig tudtak kimenekülni. Még kevésbé az alsóbb néposztálybeliek. És e chaos éppen Dacia elfoglalása alkalmával jutván tetőpontjára, érez-

hető lesz azonnal az új provinciában is, melyet a hódító a világ minden részéből rendelt telepésekkel népesített be. (Eutr. VIII. 3.)

A Corpus Inscriptionum Latinarum III-ik kötete, az Ephemerisek, Torma Károly, Goos Károly, Téglás Gábor és Király Pál epigraphiai közlései szinte beláthatatlan sorát hozták napvilágra az idegen nemzetiségeknek és isteneiknek. Utóbbiak között legnagyobb népszerűségnek a perzsi Mithra, a Sol Invictus, a legyőzhetetlen nap örvendett. Tisztelete általános az egész tartományban, félig földalatti barlang-templomokból származó emlékei constatálhatók jóformán minden római telepen, a provincia fővárosában, Sarmizegetusában pedig oly tömegesen fordultak elő, mint eddig még sehol a birodalomnak egész területén. Temploma a hobiczai patak mellett volt elhelyezve, s a legnagyobb e nemű épületek közé tartozott, mert hossza miként azt Téglás G. és Király P. a társulat megbizásából végzett ásatásaik alkalmával 1883-ban constatálhaták a leletek helyszíni fekvéséből s a falaknak gyér maradványaiból, 44. m. volt, szélessége pedig 12 m. Hosszu és keskeny épület, melynek hátsó része majdnem a föld alá helyzetetett. Belsejét sötét, isteni tisztelet alkalmával apró mécsekkel világítják ki, de soha sem annyira, hogy a fény eloszlathatta volna a falaknak vörös színe, a papoknak titokzatos szertartásai, s az izgalmas jeleneteket ábrázoló reliefek által támasztott komor benyomást. A templom berendezése elég egyszerű. Szentélye kicsiny, négyszögű; a hajóból két lépcső vezetett fel, s ezekkel szemben a hátsó fal elé volt elhelyezve téglából rakott alapra a főrelief. Ez függönnyel vala eltakarva a kíváncsiak elől. A hajó hosszu, keskeny helyiség, jobb és baloldalán emelkedett talaju folyosókkal. E folyosókat s a szentélyt foglalá el a szertartásokon megjelent közönség. A szentély emlékei, néhány darab kivételével, a dévai muzeumban helyezvék el. A reliefek alapjukban mind egyformák, középső részüket a bikaölés foglalja el, az ifjunak ábrázolt istenség teríti le a hatalmas állatot, jobbra és balra fáklyások, a felső szögletekben a nap és hold mellképei; a kutya, kígyó és scorpió a bika mellett helyezvék el. A vallásos phantasia azonban nem mindig elégszik meg ez egyszerű repraesentatióval, kibővíti, s néha annyira tulterheli mindenféle symbolummal, hogy szinte le-

hetetlen az eligazodás. Ez emlékek száma messze meghaladja a százat. Az oltárok száma már sokkal csekélyebb. A legnagyobb ara votivat Protus vicarius állittatá Nabarze Deo felirattal. A társulat ily tekintélyes mithriacus gyűjtemény birtokában lévén, indokoltnak tartá kiterjeszteni figyelmét a más vidéken előfordulakra, sőt a hazánk egész területén előkerültekre is. Így szerzé meg a nem rég elhunyt Teleki József vinczi főszolgabíró szivességéből a pompás konczai mithraeumot, a nemzeti, kolozsvári, szebeni, temesvári, bukaresti stb. muzeumban levőknek fősz-öntvényeit, vagy legalább pontos rajzait. Gyűjteményünk a leggazdagabb Közép-Európában és számos kitűnőség, külföldi tudós látogatását biztosítja. Tudományos leírását Király Páltól a m. tnd. Akadémia adta ki 1888-ban. (A sarmizegetusai Mithraeum.)

Mithra mellett a semita istenségek részesültek a legnagyobb tiszteletben. Az arab származású P. Aelius Theimes pompás feliratán négy említettik: Malagbel, Bebellahamon, Benefal és Manavat. Az első három napistenség és azonosak a szentírásban gyakran említett Bál-lal; az utolsó: Manavat a holdnak személyesítése. Bállal azonos a Jupiter Ammon is, melynek igen csinos szobra van ugyancsak muzeumunkban.

E keleti istenségek mellett sűrűn képviselvék a római kultuszok főlényei, részint mint kisebb szoborművek: Diana, Liber-Libera; reliefek ugyancsak Diana, Liber-Libera, Pluton és Persephone, Aesculap és Hygia stb.; részint pedig feliratokon: Jupiter Opt. Max., Juno Regina, Diana, Aesculapius és Hygia stb.

Cultuszuk azonban nemcsak tisztán római alakjában maradt fenn, hanem érdekesen társul más ázsiai, mint áfrikai istenségekkel. Így L. Aemilius Carus legatus III. Daciarum, pompás fogadalmi oltárát Jovi Optimo, Maximo, Soli, Lunae, Isidi, Serapidinek szenteli. E két utóbbi speciális egyiptomi istenség s egy Serapis oltárt Gyulafehérvárról (Apulum) a csász. és kir. Genie Directio ajándékából mutatunk be.

Boldogult klopotivai Pogány Ádám és nejének szives ajándéka muzeumunknak egyetlen, elég nagy méretű szoborműve, mely profán alakot ábrázol. Még a 30-as években kaptak és akkor közölte volt Ackner, ki után legújabb időkéig mint Flora istennő szerepelt. E meghatározás azonban nem volt elfogadható, mert nincsen egyetlen

jel sem, melyből arra lehetne következtetnünk, hogy kulturtárgy-gyal van dolgunk. Egyszerű képszo-bor az, s bár durva munka, még s elég csinos és mint portrait statua, az egyedüli muzeumunkban.

A kisebb műtárgyak, különösen szobroc-skák szintén kép-
viselvék muzeumunkban. A legcsinosabb Hercules, vagy inkább erőteljes férfi alakoc-ska, alig 0'12 m. magas, a borghesei viador pose-ában, a Diána szobroc-ska Vetter von der Lilie Ferdinand grófné, szül. báró Horváth Katinka urhölgy ajándéka (Apulumból.)

Csinos tárgy a várhelyi eredetű kettős lángu bronz-lámpa, hasonlóan bronzból egy ajtó-zörgető, több gyűrű-alakú kulcs, fibula, oroslánfő, egy szörnyeteg alak, s azon amphora, melyben 1873-ban a govasdiai völgyből Cserbelre vivő erdei ut építői a Kr. előtti első és másod századbeli érmeket találtak.

Arany tárgy csak egy van birtokunkban. A Várhelyről (Sarmizegetusa) származó, heliotrop kövecskével ékített zománczos gyűrű.

Üveg s finomabb keramikai tárgyokban meglehetősen sze-gények vagyunk. Nehány könyvtartó üvegecske töredéke, több tányér-darab (üveg), egy pár korsó stb.-ből áll gyűjteményünk eme része. Sokkal gazdagabban képviselvék a lámpák, a legegy-szerűbb alaktól a csinosabb kivitelűekig. A csinosabbak, a meny-nyire gyári bélyegeikből következtethetjük (Fortis, Murri stb.) idegen, leginkább itáliai gyári készítmények.

E szekrényben van kiállítva a Spányik József Déva városi orvos ajándékából nyert csinos egyiptomi amulette gyűjtemény-
is.

A III. szoba 1. sz. szekrényében a prae-historicus tárgyak közül kiválnak Makray László keleti utazásának emlékeiből ide ajándékozott egyiptomi, phoeniciai, jeruzsálemi, athenei, novum iliumi régiségek. Ide helyeztük a nagyági-bányamű tellurarany érczeit, t. i. a leveles nagyágítokat és apró túalaku jegeczeivel irásszerűleg fejlődő sylvaniteket (írásérczek), melyeket Hüttl József jelenlegi selmeczi bányaigazgató közvetítésével a magas pénzügy-miniszterium ajándékozott.

A III. szobában 1 szekrény a megye őskori telepeit illus-trálja. A Maros teréről a Torma Zsófia által felfedezett nagyhirű Tordos ugyancsak Torma Zsófia ő nagysága ajándékából, Kéménd (kőfejsze Barcsay Béla főszolgab. ajándékából), a dévai Várhegy,

lennebb Lezsnyek, majd a jobb partról Felső Boj) hol barlang lakás is volt) s a Zámhoz kinyíló oldalvölgyből *Poganesd*. A Maros-mellékről érdekesek még Bokaj határából a Piatra-Tomi szikla-erődjéből származó őskori cserepek. A Sztrigymellékről *Sztrigy-Szentgyörgy*, Hátszeg vidékéről Felső-Szálláspatak (kőfejsze L. Gyárfás Ferencz kir. táblai bíró ajándéka), Mező-Livádia, (gránátot tartalmazó hatalmas kőfejsze); az Egerügy (Cserna) mellékéről Alsó-Telek (kőfejsze töredék), Nagy-Barcsa (Barcsay Kálmán által gyűjtött) sok szilánk, Kerzsecz, Keresztény-Almás; Gyógyvizvölgyről Erdőfalva váracskájáról (Cetecuja) cserepek, Barlangkőszikláról (Piatra-Pesteri, kővéső, Menyország (Raju) barlangjaiból, Balsárol, Közép-Almásról, Bakonya és Cseb közéről cserepek. Itt látni néhány mamuth-fogat (Sztrigy-Szentgyörgy, Medgyes vidékről, Oláh-Iván falváról). A 2. sz. szekrényben a római bronz- és cserépneműek felett Alsó-Telek, Gyalár vasbányaeszközei, amazok Bauholczér Károly, emezek Filts Károly bányaigazgatók ajándékából. Déva bezsánhegyi kőbányász eszközök Spányik József orvos ajándékából. Itt láthatók a Hátszegen Bernáth Miklós kir. közjegyző által kiásott középkori átmeneti stülű templom romjai közt eléfordult vasneműek, egy Kudzsir felett a Törökök szorosában (Tyeja Turculuj) talált páncél részlete, a Kőrösbánya mellett elásva talált 2 ezüstözött tál, egy Brádról Brády Albert által ajándékozott buzogány. E szekrény legfeltünőbb darabja egy Aresnek aranyozott bronzból készült mellszobrocskája, mely a Román Zsil mellett a Zsil farkaspataki (Lupeny) oldalán találtatott s néhai Maderspach Viktor ajándéka. E szobrocska párja a bécsi csász. és kir. régiségtárban (Antiken-Cabinet) szemlélhető. Hasonlót birnak a koppenhágai, madridi muzeumok. A szobor Lysippus corinthusi híres bronzöntő mester iskolájából kerülhetett ki s a Kr. e. III. századból ered, mikor a görögök errefelé úgy látszik, aranymosást űztek.

A III. szoba 3. sz. szekrényében túlnyomólag a kisbánya-vidéki és karácsonyfalvi barlangok praehistorikus tárgyait látjuk Téglás Gábor által az akadémia megbízásából teljesített ásatásokból. Sztrigy-Szentgyörgy is képviselve van, *Felső-Boj* barlangjaival együtt. E szekrény tetején látni a *Batis* községben 1837—1867-ig virágzott D'Andre-félc porcellángyár készítményeit. — (Schultz József ajándéka).

A falmenti polczos állványokon megýénk ásványait, a pusztakaláni vasmű öntvényeit és teleki vasérczeit (a brassói bánya és kohótársulat ajándéka), a gyalári vasérczeket látni.

A szoba közepét elfoglaló üveges asztalszekrény bronzrégségeinket tartalmazza. Működésünk óta kevés bronztárgy került itt napfényre. Ezek közül kiválik a *Tamáspatak* és *Martinesd* közt talált kis csoport (füles véső és érdekes fibuladisz). Dobráról (a régi Jófő) Lázár Árpád országgy. képviselő ajándékából nyert tokos véső, Petrozsényből az 1867-ben felmerült tokos véső és lándzsa, Haróból tokos véső (Szócs Pál tanító ajándéka), Branyicska Boozról bronztekercs. Különösen érdekes egy ütővédő karperecz, mellől 3 dudoros és üveg pásztabetéttel díszített fibula bronzlemezből és egy ezzel együtt talált bronzkarperecz az aranyi hegyről: Pecher Henrich piskii m. á. v. műhelyfőnök ajándéka. Megýénk széléről ered a karnai nagy bronzlelet egyik részlete, mely már a vas-korba átmenő korszakot képviseli. Szép tekerceses fibulák, bronzmintára alakított lándzsák, tokos vésők vasból. A lelet másik része a kolozsvári muzeumba került. Megýénk határain kívülől ered Sósmező határából egy népvándorlási bronzlelet néhai báró Jósika Géza ajándékából és ideiglenesen le van téve Alsó-Pocsága bronzlelete (Torda-Aranyosmegye) az Aranyos felső vidékéről. A karpereczekből, fűrészpengékből, vésőrészetekből stb. álló lelet Téglás Gábor tulajdona.

A III. szoba 3. szekrénye néprajzi tárgyakat tartalmaz. Várhely, Bukova környékének rojtos katrinczái és opregjai (hátsó kötény), izléssel kivart fejkötői, ingei, a díszes férfi zsebkendők, a gyöngyös és himzett női övek; majd a Felkenyéren virágzó szövőiparból egy tarisznya, az Erdőhátságról néhány öltönyrészlet a kiválóbbak. A Zsilvölgyben meggyérült szép csont lóportartók egyike mellett 2 mult századbeli himzett mellényt mutatunk be (Pap testvérek ajándéka Nagy-Pestényből.)

A IV. sz. szoba tulajdonképen tegularium, téglabélyegtár nevet érdemelne. Az építkezésnél felhasznált különféle alaku és nagyságu téglák féleségei mellett, piskotaalaku hatszögü mozaik-téglácskák, hatalmas fedélcserépek, vízvezető és fűtőcsövek láthatók. A bélyeges téglák közt katonai- és polgári bélyegek gazdag választéka szemlélhető Várhely, Veczel, Algyógy, Alsó-Városviz,

Lezsnyeek, Kőboldogfalva, Gyulaféhvár, Torda, Székelyföldvár, Mikháza, Sóvárad, Bereczk, Német Csanád telepeiről. A katonai bélyegek közt figyelmet érdemel a XIII. legio III. legio (Flavia Fidelis) és a Septimius Severus idejétől kezdve Potaissára (Torda) helyezett L(egio) V. M(acedonica) számos egy, két, sőt háromsoros bélyege. Külön szemlélhető egy Várhelyen talált és Janza gör. kath. vicarius ur ajándékát képező ABC tábla, egy áldozati edény görög bélyege stb. A megyénkben felmerült bélyegekből csupán a Reánál Buda Ádám által s Várhelyről nálunk is meglevő bélyegféleséget nem mutathatjuk be. Tégláink egy része még a római foglalás előtti időkből ered. Ilyenek a muncseli *Gredistyétől*, *Kosztcsd* mellől a lunkányi erdőből (Piatra Rosia) származó durván alakított fedélcserépek és vízvezető csövek.

E szobában is több feliratos római kő és dombormű nyert elhelyezést.

Itt látható a Koncza községében (Alsóféhérmegye, Szászsebes és Szerdahely közt) talált és Teleki József néhai főszolgabíró által ajándékozott síremlék.

E szoba polczain mutatjuk be megyénkben házi iparként üzött fazekasság termékeit. Kőrösbánya mellett *Obersia*, Vajda-Hunyad. Bár mind sajátos fazekas ipart üznek. A dévai és szászvárosi mázas edények már városiasabb jellegűek, sőt Szászvárosnak régen virágzó majolica iparából is maradtak halvány reminiscenciák.

A folyosón elhelyezett római felirásos emlékek közül kiemeljük a sztrigy-szentgyörgy-vályai sírkövet, melynek két oroslánnal díszített fedele is (eredetileg 4 oszlopon állott) bekerült. A másik kőboldogfalvi síremlék ketté tört. Itt áll az aranyi kőbányából Velicska Lajos által ajándékozott szép Jupiter oltár (I. O. M.) Veczelről egy oltártöredék azért érdekes, mert a mint alakja mutatja, valami szegény vezeklő egy diszes oltár töredékének alsó párkányán áldoz primitív vésettél Jupiternek (I. O. M.)

A muzeum mostani kezdetleges állapotában is sok becses adalékkal gazdagítja őskori és római történelmünket s a népvándorlaskor, valamint későbbi idők tanulmányozói is találtak itt feljegyezni valót. Főtörekvésünk vala e megye és határos területeinek multját lassankint úgy illusztrálni, a mint az időnként

felmerülő leletek azt lehetővé teszik. E téren, fájdalom, nem történhetik minden kívánságunk szerint s meg kell elégednünk azzal, mit a szerencse kedvezése rendelkezésünkre bocsát. Hogy ennyit is összehordhatánk, azért a mivelődés minden barátja elismeréssel adózhatik Trefort Ágost volt cultuszminiszter emlékének, jelenlegi cultuszminiszterünk: gróf Csáky Albin nagylelkű gondosságának. Ép oly teljes elismerés illeti társulatunk fenkölt szellemű elnökét, gr. Kuun Gézát, ki a muzeum létesítése óta a legnagyobb éberséggel őröködik annak gyarapítása felett. Ép úgy osztozhatik a közönség elismerésében elnöktársa, dr. Sólyom-Fekete-Ferencz kir. törvyszéki elnök s a választmány azért az eléggé nem méltányolható áldozatkészségért, melynek első sorban köszönhetjük, hogy muzeumunk szakkörökben is érdeklődéssel találkozik, s egyes tárgyakért kiváló tudósok ellátogatnak városunkba, sőt a magy. tud. Akadémia Mithraemlékeinket és egyebütt alig mutatkozó bányászesszközöket saját költségén díszesen illusztrált kiadásra méltatá, s más tudományos egyetek is gyakran teszik azokat közleményeik tárgyává. Végül köszönettel tartozunk a muzeum jótévőinek is, kik valóban szép számmal mozdíták elé egyleti tevékenységünket s növelék muzeumunk vonzerejét.

HIVATALOS RÉSZ.

HIVATALOS HESS

A TÁRSULAT ÉLETÉBŐL.

1889—1890.

Összeállította: MAILAND OSZKÁR titkár.

I.

Társulatunk 1889. július hóban ünneplé 10 éves működésének évfordulóját. Időszerű tehát az első decennium eredményeiről némi átnézetet szolgáltatnunk. S mint a társulat ujjonnan választott titkára, tán az öndicsekvés vádja nélkül vállalkozhatom e rövid visszapillantásra.

Kis, de lelkes kör adott életet társulatunknak ezelőtt 10 évvel, hogy megyénk multjának a földben, százados rétegek alatt heverő, a leveles ládákban penészedő, a nép ajkáról tovaröppenő, múló, pusztuló, gazdag tudományos forrásokat kiaknázza, gyűjtse s a jövő számára megtartsa.

Távol a nagy eszméket felszínrehozó tudományos áramlattól, távol a szellemi segédforrásoktól, csak egy maroknyi tudomány iránt érdeklődő közönségtől támogatva, ha akarat, a tudomány szeretete és ápolása szülte törhetlen tudás és kutatás-vágy nem adnak erőt a munkásságra, az elért eredmények alig emelkedhettek volna fölül a köznapiasságon.

De a társulat munkásokat teremtett önmagának. Lelkes férfiak, egy lelkes, fennkölt szellemű elnök vezetése alatt, átérték társulatunk hivatásának fontosságát s nem kimélve időt, költséget, fáradságot, lázas tevékenységgel működtek társulatunk felvirágoztatásán s a köznapiasságon való fölül emelésén. Az ősz- és római régészet, római történelem, természettudományok, megyénk újabbkori történelme, a rumânismus történelme, hivatott munkásokra talált s az e tudományokban elért ered-

mények hazánkban és a külföldön is a szakavatott körök elismerését vívták ki.

Társulatunknak több ezer régiséget (feliratos kő, bélyeges téglák, szobrok, Mithra kultusra vonatkozó feliratos kövek, szobrok és relifek, régi pénzek, ősállatok csontjai, őskori cserepek, egyiptomi fogadalmi tárgyak) tartalmazó muzeuma van 4 szobában elhelyezve. A Mithra-kultusra vonatkozó gyűjteményünk a világ e nemű leggazdagabb gyűjteménye. Muzeumunk ősi bányász-szobrai unicumok; a társulat rendezett régi érem- és pénzgyűjteménye fölös számu ritka példányokban bővelkedik. A társulatnak szép könyvtára és levéltára van.

Erdélyt látogató bel- és külföldi tudósok el nem mulasztják muzeumunkat meglátogatni, s minden évben többen vesznek részt a társulat gyűlésein s elismeréssel szólanak a külföldi lapok is társaságunk működéséről és muzeumunkról.

Kevés azon vidéki társulatok száma, s ezt hivalgás nélkül jegyzem meg, — mely rövid 10 évi fennállás alatt, annyi becses adatot hozott volna napvilágra, mint társulatunk s melynek kebelében a szerencsés véletlen annyi szakavatott és buzgó munkást teremtett volna, mint társulatunkban, kik képesek voltak a felszínre hozott anyagot fel is dolgozni s a tudományos világ közkincsévé tenni.

Társulatunk érdemes elnöke egyik megnyitó beszédjében azon meggyőződésnek adott kifejezést, hogy a társulatunk iránt a közönség részéről tapasztalt lanyhaság és elhanyagolásnak oka az, hogy a közönség társulatunk működéséről nincs tájékozva. No, e rövid tájékoztatás, talán megadja a felvilágosítást s a közönség érdeklődés és tudományos érzékkel bíró része, tudni s érezni fogja, mily fáradság, mily önfeláldozó munkásság, mily lelkesedés kellett ahhoz, hogy a társulat szellemi és anyagi niveauja oda emelkedjék, a hol most áll. Az eredményeket, kicsinylőket pedig kérjük: lépjenek munkásaink és gyűjtőink, sőt jöltevőink körébe s így hiszem, hogy 10 év múlva ők is dicsekedni fognak azzal, hogy társulatunk emelésében részük volt.

Azokat pedig, kik ezen, a történelem által megkezdet, a természet által megáldott megye fainak vallják magukat, kik — néha csak bírálataikban — jogot tartanak azon kincshez, me-

lyet társulatunk összegyűjtött s még összegyűjteni fog, kik — noha csak jókedvükben — elismerik társulatunk által elért eredményeket, tartsák honfiúi kötelességüknek emelni azt a társulatot, mely az ők érdekekben működik, mely első sorban az ők büszkeségük kell legyen, s melynek kincsei az övék — az ő szent birtokuk.

Ezeket előrebocsátva, áttérünk társulati életünk két évi munkásságának időrendben való előadására.

II.

Az 1889. január hó 2-án tartott gyűlésen. Gróf Kuun Géza elnök olvassa fel Döbrentei Gáborról írt tanulmányát, melyben különösen Döbrentei színműi fordításairól s azon korszak színtügyi viszonyairól értekezik. Király Pál tanár emlékbeszédet tart dr. Arányi Lajos felett, mely emlékbeszédet a jelenlévő tagok saját költségükön kinyomatni határozták. Azóta Király Pál emlékbeszéde nyomtatásban megjelent s a társulat tagjainak s az érdeklődő köröknek megküldetett.

Az 1889. február havában tartott gyűlésen, elnök: Sólyom Fekete Ferencz indítványára elhatároztatik, hogy Rudolf feledhetlen trónörökösünk ő Fensége váratlanul bekövetkezett halála alkalmából a társulat, Pogány György főispán, mint a magas kormány képviselője előtt, fájdalmát és legmélyebb részvétét nyilvánítsa.

Az 1889. évi április hó 3-án tartott választmányi gyűlésen a kenyér-mezei diadalemlék leleplezési ünnepélyére vonatkozó határozatok hozatnak meg. Bejelentetik, hogy a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Minister ur ő Nagyméltósága a várhelyi ásatások folytatására az 1889. évre 500 frt segélyt utalványozott.

Az 1889. évi május hó 8-án tartott választmányi gyűlésen. Király Pál tanár ismerteti gróf Kuun Gézának a «Revue d'Ethnographie» folyóiratban megjelent következő értekezését: «Etude sur l'origine des nationalités de la Transilvanie». Téglás Gábor ismerteti a Karnai (Fehérmegye) bronzleletet, bemutatva az itt talált, nagyobbára ép, bronzkapcsokat. Határozatba megy, hogy Torma Zsófia jeles tudósunk, ki egészségi okokból eddig

távol tartotta magát társulatunktól, felkéressék : társulatunk egyik legközelebbi gyűlésén felolvasást tartani.

Az 1889. évi június hó 5-én megtartott választmányi gyűlésen. Gróf Kuun Géza elnök, hosszas távolléte után üdvözlí a választmányt s bejelenti, hogy a serajevoi archeologiai társulattal egyletűnket csereviszonyba hozta. Dr. Darvay Móricz tanár felolvassa értekezését István herczegnek királyi atyja IV. Béla ellen folytatott harczairól, melyeknek súlypontja Hunyadmegyére esett. Választmány kiútalja a kenyérmezei ünnepély alkalmával felmerült 70 frt költséget s köszönetet szavaz mind azoknak, kik ez ünnepély fényének emeléséhez hozzájárultak, így : Strojnyi Roman kudzsiri gyárfőnöknek, Abrudbányai Béla erdőtanácsosnak, Telesnyiczki Nándor főerdésznek, Vinkler János alkenyéri állomás-főnöknek, Bihoy Áron ezredesnek, a 64. gyalog soredred parancsnokának, Boiersdorf József vállalkozónak és társulati titkárnak.

Az 1889. évi június hó 30-án tartott rendes évi közgyűlésen. Gróf Kuun Géza elnök a közgyűlést következő beszéddel nyitja meg:

Tisztelt Közgyűlés! Ime már eljutottunk a «Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat» megalapításának tizedik évfordulójához. Valóban nem sok idő, ha már egyszer elmúlt, de soknak mondható, ha az egyes napok és befejezett munkák számára tekintűnk. A ki hosszú és fáradságos útra indul, melynek számosak és előre nem láthatók esélyei, honnan vegyen bátorítást, az emberi élet felett örködő nemtők melyikétől kérjen segedelmet, ha nem a biztató reménytől? Nem vezércsillag ez, a milyen az északi sarkcsillag volt az ó-kor utazójának, de világitó csillag, nem útmutató és irányjelölő, de a csüggedezőt bátorító. Mi is ezen csillag fényénél indultunk útra a vállalkozás nehézségeivel megküzdendők, nehézségekkel, melyeket azok ismernek legjobban, kik súlyos terheiket vállalkra emelték. Hittűk, hogy azok, kik egyletűnk élén állanak valamennyien, még

hosszu időn át fogják érdekeit előmozdíthatni, reméltük, hogy az az államférfiu, ki társulatunknak elejétől fogva a kezdet nehézségei közt és később is, midőn már szebb virágzását szemléltük, állandóan kegyes támogatója volt, ügyeit még soká fogja pártfogolhatni; reméltük, hogy az érdeklődők száma évről-évre szaporodni fog, s hogy a közömbösöké mind kevesebb lesz. Fájdalom, reményeink nagy részében csalódtunk, bár jól ismertük az intést: «senki magát meg ne csalja.» Hiszen csak nem régen, utolsó közgyűlésünk óta a kérlelhetlen halál kiragadta közülünk ügyünknek és minden jó ügynek egyik legmelegebb, legbuzgóbb barátját, ki társulatunk iránt való érzületét soha meg nem változtatta, báró Jósika Gézát. Csak kevéssel ez érzékeny veszteségünk után egy országos gyász sötét árnyéka döböntett meg Trefort miniszter halála által. Az érdeklődők nem hogy megszáporodtak volna, sőt inkább számuk apadást mutat; a közömbösök nem hogy megfogyatkoztak volna, sőt inkább számuk gyarapodást mutat. És mégis, e kétséges helyzetben nincs miért csüggednünk, a reménység egyik csillaga elalszik ugyan, de másika felvillan s kigyúl, hiszen jól tudjuk: «a ki szánt, reménység alatt szánt.» Vezércsillagunk most is az, a mi elejétől fogva volt, azon változhatlan erős meggyőződésünk, hogy itt e megye területén egy történeti, régészeti társulatra okvetetlenül szükség van, mely a múltak kétes homályát felderíteni igyekezzék, mert a múltak ismerete nélkül a jelen nélkülözi a szilárd alapot és ha e kettő fogyatékos, a jövőendő ijesztő kísértetként tűnik fel a bizonytalanság éjjelében. Ez okon, *ha ily társulat nem léteznék, az most volna megalapítandó*, s tekintve az ügy fontosságát és sürgősségét, még inkább ma, mint holnap. Ennek okáért

csoportosuljunk mindnyájan, tagok és nem tagok, megyszerte mindenütt, társulatunk fennen lobogó zászlója körül, mely nem csak küzdelemre szólit, győzelemre hív, de mindenekelőtt és mindenek felett hazánk és saját magunk iránt való kötelességeink teljesítésére intve int. E csoportulásra, ez érdekközösségre, a hathatós közreműködésre kérem a megjelenteket és a távollevőket, s vajha kérelmem ne lenne elhangzó szó a pusztában! Kérő felszólításunk hasson el a honi levegő rezgő hullámain s a szelid szellők gyors szárnyain mindenfelé e megyében az érdeklődőkhöz és közömbösökhöz egyaránt, itt a jó szándékot megerősítve s a buzgalmat fokozva, ott érdeket keltve s ébresztve, nehogy valamiképen a rohanó idők fergetege legyen az álmodozók kiméletlen ébresztője, s az ébredés későn történjék. A gyorsan fejlődő korszakok az elemek rohamosságával ütnek reá a készületlenekre, s ezek bekövetkeztével minden előny azé, ki idejében ébredt s idejében fogott a művelődés nagy munkájához s járult hozzá mindazon társadalmi intézményekhez, melyek e munkát gyorsítják és fokozzák.

Ha visszatekintünk egyletünk mult esztendejére, ennek legkiválóbb, legkiemelkedőbb mozzanatát a kenyérmezei emlékoszlop leleplezésében szemléljük. Megyénk tisztelt közönsége s nagyérdemű főispánja felszólítására történeti s régészeti társulatunk szives örömet vállalkozott az újonnan felállítandó emlékoszlop feliratának szövegezésére s a leleplezéskor mondandó emlékbeszéd megtartására. Várva vártuk e hazai ünnepnap felvirradását, melyen az alkenyéri állomástól csak pár lépésnyire felállított oszlop előtt megjelenvén, buzgó óhajtásaink egyikének megvalósulását látni fogjuk. A várva várt nap felvirradván, a dicsőség körülugározta Kenyérmezőn végre

valahára megláthattuk azt az emlékoszlopot, mely méltó folytatója azon régibb emlékjeleknek, melyeket a hálás utókor itt, e téren, a kereszténység és népszabadság zászlóját diadalra vezető hősöknek, a hon rettentetlen oltalmazóinak időről-időre emelt, s mintha szent oltár előtt állottunk volna meg a dicsőség e templomában, melynek neve Kenyérmező s a mély hála érzetével áldoztunk az 1479-ik évi győzelem emlékének. *Ha valahol, úgy bizonyára itt, mindnyájan kik e helyen megjelentek, bármely nemzetiséghez tartoztak legyen, egymást testvéreknek tudták és érezték, s testvéri szeretet boldogító érzete hatotta át sziveiket. És ez hogy is lehetett volna másképen. Hiszen a kenyérmezei csata diadalkoszorúza hősei, dicső emlékű őseink, a hazát közös anyjoknak s egymást testvéreknek tekintették, s vérök bő hullatása által fejezték ki végakarukat, a maradékra nézve örökre kötelezött, a haza- és hazaszeretet szent parancsát!*

E megnyitó beszéd, Pogány György főispán indítványára egész terjedelmében a jegyzőkönyvbe felvételni határoztatik s dr. Sólyom-Fekete Ferencz indítványára pedig választmány elhatározza, hogy a megnyitó beszéd 500 példányban kinyomassék és a társulat iránti érdeklődés felébresztéseül szétküldessék. ¹⁾ Téglás Gábor kir. igazgató felolvassa Trefort Ágoston tiszteletbeli tag felett tartott nagyszabásu emlékbeszédét, melyet a választmány határozatából jelen évkönyv egész terjedelmében közöl. Titkár Kun Róbert olvassa jelentését:

T. közgyűlés! Társulatunk mai közgyűlésével életének tizedik évét fejezi be.

Túl vagyunk már a kezdet nehézségein, van már múltunk, melyre visszatekinthetünk, s mely megszabhatta a jövő irányát. Hogy közszükség, általánosan érzett közszükség hozta létre társulatunkat, azt tíz évi fennállásunk, hogy úgy mondjam, tíz évi

¹ Ez emelkedett hangú beszéd itt jelenik meg először.

virágzásunk mindennél fényesebben igazolja. A megye múltjának nem egy homályos pontját derítette fel a társulat működése.

A társulat munkássága felelelte mindazt, a mit az alapszabályok a társulat feladatául tűztek. Igaz, hogy annyit nem dolgoztunk, a mennyit talán lehetett volna, de figyelembe veendő az, hogy a társulat működő tagjai majdnem kivétel nélkül idejüket teljesen igénybe vevő más élethivatással bírnak, s csak szabad idejük némi feláldozásával mozdíthatják elő a társulat érdekeit.

A második Lustrum utolsó éve munkásság tekintetében semmiben sem tér el az előbbi évektől, de fájdalom, soha ki nem pótolható veszteségek érték társulatunkat a múlt év folyamán a halál által. Elvesztettük br. Jósika Gézát, a ki társulatunk nem csak alapító tagja, hanem valódi alapítója. Páratlan buzgalommal mindenütt és minden rendelkezésére álló eszközzel a társulat érdekeiben működött. A választmány minden ülésében, ha csak elodázhatlan okok nem akadályozták, részt vett, körültekintő gondosságával és takarékosági elveivel jótékony hatást gyakorolva a tanácskozások menetére. Fáj, még most is nagyon fáj üresen látnunk társulatunk kebelében azt a helyet, a melyet utána aligha fog valaki betölteni!

Elvesztettük Trefort Ágoston vallás és közoktatási minisztert, társulatunk tiszteletbeli tagját. Hogy ki volt Trefort, mit köszönhet neki a hazai kultúra, mit köszönhet neki megyénk és különösen társulatunk, azt méltatni nem az én tisztem, azt épen a mai közgyűlésre kitzűzött emlékbeszédből sokkal jobban fogjuk megérteni.

Választmányunk, a mely tevékeny támogatója és tanácsadója volt a megyének a kenyérmezei emlékoszlop felállításában, a f. évi május hó 30-án megtartott leleplezési ünnepélyt, kiküldött bizottsága által, egymaga rendezte, méltó fénynyel és a legjobb sikerrel. Továbbá a kolozsvári Mikó-szobor leleplezése alkalmával táviratilag üdvözöltük az erdélyi Múzeum-egyletet.

A pénztári kimutatás szerint a társulat bevételei és kiadásai normálisak voltak; a bevételek tagsági díjakból s alapítványi kamatokból állottak. Mély hálával tartozunk boldog emlékü Trefort miniszter utódjának, gr. Csáky Albin ő nagyméltóságának, ki a várhelyi ásatások folytatására a jelen évben is 500 frtot utalvá-

nyozott ki társulatunknak. A társadalmi uton szerzett jövedelmektől, melyek az első évben százakat hoztak a pénztárba, most teljesen elestünk részint az erdélyi magyar közművelődési egyesület, részint a társulat és mindnyájunk édes gyermeke, a dévai Várhegy veszi most igénybe kicsiny társadalmunk áldozatkészségét.

A Várhelyen vett birtok alapján a tagosításkor az Amphitheatrum egész területe társulatunknak jutott birtokába. A dévai Várhegy örökáron való megvásárlása ügyében is folynak a tárgyalások a kincstári jószágigazgatósággal.

Általában constatálható, hogy társulatunk a mult évben is haladott előre kitűzött célja felé, gyarapodott és nem hanyatlott.

Végül kérem a T. közgyűlést, szíveskedjék ezen, a körülmények kényszerítő hatalma következtében ily rövidnek maradt jelentésemet elnéző szíves tudomásul venni.

A helyeslő tudomásul vett titkári jelentés után a kiküldött számvizsgáló bizottság számol be s a választmány a pénztárnoknak a felmentvényt megadja.

Elnök a maga és tisztviselők nevében, a 3 évi cyclus beteltével — lemond s új választást tűz napirendre. A közgyűlés egyértelműleg felkéri elnököt s a tisztviselőket, hogy helyeiket további 3 évre is megtartsák s így a hivatalnoki kar, következőleg alakul meg. Elnök: gróf Kuun Géza, alelnök: dr. Solyom-Fekete Ferencz, titkár: Kun Robert, könyvtárnok: Király Pál, muzeum-igazgató: Téglás Gábor, pénztárnok: Szöllősy Lajos. A választmány következőleg egészítettet ki: Barcsay Kálmán, Isekutz Antal, László Ignác, László Zsigmond, Pogány György, Réthy Lajos, Szinte Gábor, Tornya Sándor, Torma Zsófia, Pogány Károly, Spanyol József, Borostyáni Béla.

Az 1889. évi juliusi választmányi gyűlésen elnök a tíz évi cyclus után tartott ez első ülésen üdvözli a választmány tagjait s elismeréssel szól a választmányi tagok eddig tanúsított működéséről, felkérve őket egyszersmind, hogy mindegyik saját hatáskörében igyekezzék a társulat irányában némileg hanyatlott érdeklődést ébrentartani és fokozni. Király Pál felolvasást tart a rómaiaknak a markomanok elleni háboruiról, ismertetve a római birodalom és hadsereg állapotát a háboruk előtt. Ugyane gyűlésen a választmány az ásatásokra nézve következőket határozza :

Julius hóban indíttassanak meg a városvizi kutatások, míg augusztusban a várhelyi amphitheatrum takartassék ki. Elsőre 100 — utóbbira 500 frt költség szavazzatik meg, oly hozzáadással, hogy szükség esetén az elnök még 100 frtot utalványozhat e célra az ásatási alaphól. Az ásatások vezetésével Téglás Gábor és Király Pál bizatnak meg. Réthy Lajos kir. tanácsos, v. tag indítványára választmány elhatározza, hogy ez év szeptember havában Hátszegen felolvasó ülés tartassék, összekötve a várhelyi ásatások megtekintésével. Pogány Károly orszgy. képviselő választmányi tag felkéretik, hogy ez ülésre a hátszegi körök érdeklődését költse fel, helyi bizottságot szervezzen s általában a gyűlés sikere megtartására az előmunkálatokat tegye meg.

A muzeumra vonatkozólag a következőket határozza a választmány: Kéressék fel Hunyadvármegye főispánja, hogy az épülő megyei székházban a muzeum elhelyezéséről gondoskodni sziveskedjék, hogy a muzeum minden vasárnap d. e. 10—12-ig a közönségnek megnyittassék, hogy az érdeklődés a muzeum iránt fokoztassék, megbizatik a muzeum-igazgató, hogy a muzeumban levő szebb és ritkább tárgyak jegyzékét állítsa össze s e jegyzék a társulat költségén ki fog nyomattatni. Muzeum-igazgató megbizatik, hogy a gróf Kuun Kocsárd kastélyának udvarán levő, s a gróf által muzeumunknak ajándékozott reliefeket szállíttassa be.

Az 1889. évi szeptember hó 4-én tartott választmányi gyűlésen. Dr. Hermann Antal budapesti tanár értekezik a német antropologusok f. évi aug havában tartott bécsi congressusáról. Utána Király Pál szabad előadásban értekezik a rómaiknak keleti és aldunai hadjáratáról M. Aurelius császár alatt. Kun Robert tanár bemutatja Bethlen Gábor egy okmányát, melyszerint a dévai települőknek bizonyos előjogok biztosíttatnak. Ezek után Téglás Gábor muzeum-igazgató számol be a várhelyi ásatásokról. Várhelyen ez alkalommal egy harmadik Mithra-templomot talált és egy igen szép Malagbel feliratos követ. Több márvány feliratos kő és bélyeges téglá mellett egy igen szép női mellszobrot is talált aranyozott bronzból. Ugyanő földméréseket eszközölt Városvizén. Nagy-Almásan az angol bányatársulat birtokában talált egy feliratos követ, s egy másikat a pojánai

gör. kath. templomban, mindkettő a rómaiak itteni bányaműveléséről tanuskodik, a miért a megszerzésük társulatunkra nézve fölötte fontos. Végül bemutat több római edényt, melyek Maros-Solymos és Veczelről kerültek, egy edény Sóváradról a legkelembb római castrum helyéről jutott muzeumunkba.

Az 1890. évi február hó 5-én tartott választmányi gyűlésen elnök a gyűlést megnyitva, szomoru szívvel jelenti, hogy Tornya Sándor, a társulat alapító tagja, társulatunknak kezdettől fogva buzgó munkása elhunyt. Választmány őszinte fájdalommal veszi tudomásul kiváló tagjának elhunytát s elhatározza, hogy özvegyéhez részvétiratot intéz, a fölötte tartandó emlékbeszéd megtartására pedig dr. Solyom-Fekete Ferencz társulati alelnököt kéri fel. Elnök bemutatja a Nagyméltóságu vallás- és közoktatásügyi m. kir. Minister urnak magas leiratát, mely szerint a várhelyi ásatások folytatására az 1890. évre 500 firt segélyt engedélyez. Választmány felkéri elnökséget, hogy e kegyes adományért a választmány köszönetét fejezze ki a Minister ő Nagyméltósága előtt. Az aradi jószágigazgatóság értesíti az elnökséget, hogy a dévai Várhegyet 500 firtért hajlandó örökáron a társulatnak eladni. Választmány hajlandó a Várhegyet megvenni s felkéri az elnökséget, hogy az örökvásár-szerződés megkötésére tegye meg a szükséges lépéseket. Ugyane gyűlésből felkéretik muzeum-igazgató, hogy a muzeum tárgyait még márczius hó folyamán költöztesse át a bethlen-utczai új muzeumhelyiségbe.

Az 1890. márczius 5-én tartott választmányi gyűlésen. Dr. Darvay Móricz értekezik az oláhok állam-alkotásáról. Király Pál értekezik Dacia lakosairól.

Az 1890. április havi gyűlésen elnök üdvözli a huzamos idő óta most először gyűlésünkön résztvevő Torma Zsófia urhölgyet, abbeli reményének adva kifejezést, hogy egészsége helyreálltával ő Nagysága ismét működő tagja lesz választmányunknak, a mi annyival inkább ohajtandó, mert az ösrégészetnek rajta kívül társulatunkban nincs művelője.

Ezek után Téglás Gábor múzeumigazgató értekezik a Corabia hegyen és annak környékén általa feltalált római sirokról s az azokban foglalt emléktárgyakról. A tárgyak illusztrációit bemutatja. Ugyancsak Téglás Gábor ismerteti a Király Pál által

irt s az alsó-fehérmegyei történelmi társulat Évkönyvében megjelent «Apulum» című értekezést, mely kiváló szakkörökben méltó figyelmet keltett. Az alföldi és délmagyarországi országos kiállítás XVI. csoportjának elnöksége felhívja a választmányt, hogy az 1848⁹-ki szabadságharcra vonatkozó tárgyait küldje be. Muzeumunkban ily nemű tárgy nem lévén, társulatunk e kiállításon részt nem vehet.

Az 1890. évi július 2-án tartott választmányi gyűlésen pénztárvizsgálókul kiküldetnek: Sándor József, Isekutz Antal, Lengyel Gergely urak. Megállapítatik az ez évi közgyűlés programja. Elnökő gróf bejelenti, hogy az ez évi közgyűlésen Czobor Béla Vajda-Hunyad váráról fog értekezni. Felolvasásokat fognak tartani még: Dr. Hermann Antal, Téglás Gábor s Király Pál. Ugyane gyűlésen utalványoztatik 600 frt a várhelyi amphitheatrum kiásatására.

Az 1890. évi közgyűlés ez év július hó 6-án tartatott meg. Gróf Kuun Géza e közgyűlést Évkönyvünk élén álló megnyitó beszéddel nyitja meg. A felolvasások sorát Dr. Czobor Béla nyitja meg, értekezve a vajda-hunyadi vár építéséről és stýljéről. Ezzel mintegy előrajzot mutat be, e tárgyról irandó nagyobb művéből. Gróf Kuun Géza elnök köszönetét fejezi ki az érdekes felolvasásért s kéri szerzőt azt Évkönyvünk részére átengedni.

Téglás Gábor ismertet egy római Castrumot, melyet a déli Kárpátokban sikerült felfedeznie. Értekezik e castrum valószínű koráról és rendeltetéséről.

Olvastatik Dr. Hermann Antal levele, melyben tudatja, hogy közgyűlésen részt nem vehet. Sajnálattal vétetik tudomásul.

Kun Róbert titkár olvassa jelentését a következőkben:

Tisztelt társulati közgyűlés!

Egyedül a társulási hajlam, az egyesülés az, mely képes napjainkban szépet, nagyot alkotni. Az egyes ember rendelkezzeék bármily nagy vagyon felett, legyen bármily tudományos előképzettsége, önmagára hagyatva, soha sem képes létrehozni. Az egyedül álló ember, bármily megfeszített munkával törekedjék is a maga elé tűzött magasztos czél felé, ritkán, vagy sohasem fogja azt elérni; idő előtt kimerül, fölhagyva a nehéz küzdelem-

mel, vagy elhanyaglik a pálya végén, messze, messze a céltól.
Ars longa, vita brevis.

A tenger apró, szabad szemmel alig látható munkásai, a korallok, óriási sziklafalakat emelnek, melyeken, míg viz födi, a leghatalmasabb hajó is megfeneklik, melyek, ha kiemelkednek a víz felszínére, termékeny emberlakta szigetekké lesznek. Nem az egyed, hanem az egyedek millióinak társulása hozza létre a csodálatos építményt. A hangyák köztársasága, a munkás méhek monarchikus állama szintén a társulás eszméjére van alapítva; itt is, ott is a sokaság, a tömeg az, mely emberileg is számottevő, feltűnő munkát végez.

Viribus unitis! Ez a jelszó, ez a zászló, mely ma célhoz visz, győzelemre vezet.

Tíz éve van annak tisztelt közgyűlés, hogy a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat megalakult. Tíz év, két lustrum, még az emberi rövid élethez viszonyítva sem nagy idő, s még is társulatunk e tíz év alatt fenállásának nem kicsinylendő nyomait hagyta.

Voltak, kik a társulat megalakulása előtt is foglalkoztak megyénkben a történelem tanulmányozásával, kik forgatták régi krónikák sárguló lapjait s tanulmányozták elmúlt századok megfakult írásait. Voltak a régészeti tárgyaknak is számos kedvelői, gyűjtői, voltak kik megfigyelték a megye természeti viszonyait, figyelemmel kísérték az ethnographiai fejlődést, de azért e külön irányban munkálkodó egyedek működésének collectiv eredményét sehol sem láthatjuk. Jelentek meg ugyan a megye multjára és beléletére vonatkozó egyes kisebb munkák, voltak itt-ott kisebb gyűjtemények, de a nagyobb rész még is elkallódott.

Társulatunk tíz évi fenállása alatt sokat tett, a multak hibáit és mulasztásait sokban pótolta, a multak veszendőbe menő emlékeiből sokat megmentett, sokat összegyűjtött. Pedig csekély anyagi eszközök fölött rendelkezett, a tagokban néha hiányzott a szükséges buzgalom és kitartás és a közönség nagy részben hideg közönyt nyel nézte a társulat törekvéseit; hidegen viselkedett s viselkedik ma is a társulat munkája, a társulat által elért eredmények iránt, akár csak hottentották multját és régészetét kutattuk volna.

És mindezek daczára van muzeumunk, mely úgy gyűjteményeinek száma, mint kiváló fontossága által a tudományos világ figyelmét magára vonta; van eddig megjelent 5 évkönyvünk, melyek úgy a sajtó, mint a szakemberek méltányoló elismerésével találkozott történelmi, ősrégészeti és természetrajzi értekezéseket és dolgozatokat tartalmaznak. Kitakartatott a várhelyi syrtemplom és amphitheatrum, ez utóbbinak területe örök áron is megszerzetett.

Ez, tisztelt közgyűlés, a társulat tiz évi működésének főbb vonásaiban vázolt eredménye. Igaz, hogy magában véve nem nagyon sok, de az is tagadhatatlanul igaz, hogy társulatunk megalkulása nélkül még megközelítőleg sem lett volna ennyi.

A mi a most letelt társulati év munkásságát illeti, azzal az arany középúton maradtunk, valami nagy eredményeket nem értünk el, de nincs azért okunk a pirulásra sem.

Tartatott összesen 9 rendes választmányi ülés, majdnem valamennyi összekötte felolvasásokkal és ismertetésekkel; gróf Kuun Géza társulati elnök a novemberi és deczemberi üléseken folytatta Döbrentei Gáborról irt nagybecsű értekezésének felolvasását. Dr. Hermann Antal a német anthropologusok mult évi nagygyűléséről tartott szabad előadást; Téglás Gábor olvasott a korábbi római siokról és városvizi római castrumról. Torma Zsófia ő nagysága, egészsége helyreállta után, ismét a választmány működő tagjainak sorába lépett, s a májusi ülésben saját gyűjteményének egyes példányait bemutatva, értekezett a babylonok plánéta kultusáról. Dr. Darvay Mór felolvasást tartott a románok Balkán-félszigeti államalkotásáról. Király Pál több ízben mutatott be töredékeket a rómaiak dáciai és markomán háboruiról, ismertette a rómaiak hadi szervezetét és Dacia ethnografiai viszonyait. Mailand Oszkár az oláhoknak az erdőre vonatkozó dalait ismerteti, míg Kun Róbert bemutatta Bethlen Gábornak egy, némely dévai polgárookra vonatkozó szabadalom levelét.

A várhelyi amphitheatrum a tagosítás befejeztével junius havában véglegesen a társulat birtokába ment át. Ásatások a birtokviszony rendezéséig nem foganatosítottak a mult évben, hanem a kitarakás egész munkája a f. évre halasztatott. Gróf

Csáky Albin vallás és közoktatásügyi miniszter ur ő nagyméltósága ásatási czélokra ez évben is 500 frt államsegélyt kegyeskedett társulatunknak kiutalványozni.

Ugyancsak ő nagyméltóságának kegyességéből a társulati muzeum díjtalan elhelyezést nyert, a régi reáliskola helyiségeiben. A muzeumi tárgyak itt kényelmesebben helyezhetők el, s a mi fő, a társulat megmenekül évi 300 frt házbér kiadásától. És ez mai napig nem csekély fontosságú és jelentőségű körülmény, midőn a pénztár állapota nem a legkedvezőbb.

A társulat iránti érdeklődés felköltésére s a pénztári vagyon gyarapítására a választmány elhatározta, hogy megverszerte hangversenyek, felolvasások rendeztessenek a társulat javára. Sajnos, hogy a választmány eme határozata eredménytelen maradt. Déván Hollaky Arthur választmányi tagtárs buzgalma ugyan létrehozott egy művészi színvonalon álló, s egy nagyváros műigényeit is teljesen kielégítő hangversenyt, de e hangverseny látogatottsága oly csekély volt, hogy a bevétel alig fedezte a nagyon is mérsékelt kiadásokat. A választmány hasonló célból egy kirándulást is tervezett Hátszegre, de az előmunkálatokkal megbízott Pogány Károly választmányi tagtárs azon jelentésére, hogy a hátszegiek a választmány kiránduló tagjait szívesen látják ugyan, de a társulat javára rendezendő bármily előadás kivánt eredményt ez uttal nem hozna, a kirándulást jobb és kedvezőbb időre halasztotta. Így maradtak el a többi helyeken tervezett előadások is.

A választmány tudvalevőleg a dévai Várhegyet a magas kincstártól örök haszonbérbe vette évi 10 frtéért, az adókat is fizetve. Mivel azonban a pénzügyminiszterium a nevezett területet örökáron is hajlandó volt társulatunknak átengedni, a tárgyalások ez irányban is megindítottak. Az alku megkötöttet 500 frt vételárban. Az aradi jószágigazgatóság le is küldötte januárban a szerződést aláírás végett. De a választmány, mely a jószágigazgatóságnak egy ízben kijelentette, hogy némi terhelő feltételeket elfogad ugyan szerződésileg, de azok telekkönyvi biztosításába nem egyezik bele, mivel a feltételek telekkönyvi biztosítása a szerződésben benfoglaltatik, ezt nem tartotta aláírhatóknak és az ügy lebonyolítását egy dr. Sólyom F. Ferencz, László Ignác és Kún Róbert tagokból álló bizottságra bizta. Ennek daczára a

választmány a vár beomlással fenyegető kapuinak helyreállítására 100 frtot tett folyóvá.

Ez évben jelent meg a társulati évkönyvnek ötödik kötete, mely a társulati tagoknak szét is küldetett.

A választmány működésének összhangját semmi sem zavarta meg; a legjobb békében és egyetértésben haladtunk a kitűzött cél felé. A társulatot és választmányt ért sulyos csapásokat ezuttal is a kérlelhetlen halál számlájára kell írunk. A tiszteleti tagok sorából meghalt Henszmann Imre. Az alapító tagok közül Tornya Sándor elvesztése fölött kelle keseregnyünk, ki egyike volt az alapvető munkásoknak, s legbuzgóbb választmányi tagoknak. Emlékbeszéd tartásra a választmány dr. Sólyom F. Ferencz társulati alelnököt kérte fel. Nem kevésbé fájdalmasan érintette a választmányt Orbán Balázs alapító tag halála. A halál által elvesztettük még Incze János, Pap Antal, Gráczik József és Fülöp Géza tagtársainkat. Legyen emléküik áldott mi közöttünk!

Van a társulatnak ez idő szerint 20 tiszteleti 60 alapító és 139 rendes tagja.

Ime tisztelt közgyűlés, beszámoltam a választmány múlt évi működéséről; egyszerűen, őszintén soroltam el a fölmerült eseményeket, a tett intézkedéseket, a mit lehetett, azt a társulat érdekében és javára bizonyára meg is tettük.

Végezve jelentésemet, azon ohajomnak adok kifejezést, hogy a társulat, a választmány továbbra is haladjon kitűzött célja felé Viribus unitis!

Titkári jelentés tudomásul vétetik s a pénztárnoknak a pénztárvizsgáló bizottság jelentése alapján megadatik a felmentvény.

A választmány kiegészítése előtt Kun Róbert társulati titkár, tekintettel többnemű elfoglaltságára, kéri a közgyűlést, hogy őt a titkári teendők alól feloldja. Elnöklő gróf sajnálattal értesül a titkár ez elhaátozásáról, de mert csakugyan tudja, hogy a titkár ideje másfelé is nagyon igénybe van véve s ez állásától már többször óhajtott megválni, a lemondást elfogadja s neki, a közgyűlés tagjainak általános helyeslése közt, tizenegy évi buzgó és önzetlen munkásságáért legteljesebb elismerését nyilvánítja. A választás során megválasztottak: titkárrá Mailand Oszkár főreáliskolai tanár, választmányi tagokká: Bíró József főispáni titkár,

Borostyáni Béla, id. Buda Imre, dr. Darvai Mór, br. Józsi Lajos, Klimó Mihály, Kun Róbert, Makray László, K. Sándor József, Szócs Sándor, Snegon Vilmos, Tolnay János.

Az 1890. szeptember 3-án tartott gyűlésen elnöklő gróf úr üdvözlöi a jelenlevő prágai vendégeket: Gindeli Antalt, mint Bethlen Gábor életrajzának derék megíróját, és Jung Frigyeszt, a jeles rumánistát, kiemelve, hogy mindkét tudós tudományos működése, társulatunk munkásságával egy cél felé halad. Gindeli tanár megköszöni úgy az elnöklő gróf, mint a társulat részéről tapasztalt szíves fogadtatást. Örömmel constatálja, hogy a magyar cultura és tudományosság az utolsó 40 év alatt rendkívülit haladt s a magyar tudományosság előnyéül tünteti fel, hogy egyesek a vidéken is igyekeznek a tudománynak tűzhelyeket alapítani. A magyar tudományosság ily tűzhelyéül tekinti társulatunkat is, melynek érdemes elnöke százszorta több elismerést érdemel, mint ők, kik csak egyoldalú munkásai bizonyos tudományszaknak s nem éltető lelkei egy egész tudományos körnek. Jung tanár szintén megköszöni a társulat részéről tapasztalt rokonszenves támogatást, hangsúlyozva, hogy Erdély régi történelmét s különösen bányásztörténelmét csakis a társulatunkkal való érintkezésben tanulta meg, a maga valóságában s elfogulatlanul ismerni.

Ezek után Király Pál tesz jelentést Várhelyen az amphitheatrumban eszközölt ásatásokról. Király tanár 14 napig ásatott s sok becses tárgyat hozott felszínre. Nézete szerint ez amphitheatrum a rómaiság legvégső idejében is még használatban volt, Priscus által építettett s a barbárok is várként használták.

Több eszköz, egy-két feliratos kő mellett, egy Gratianus s Valentinianus idejéből való pénzlelet is került felszínre. Az amphitheatrumnak rajzban való bemutatása után ezt az aquincumi amphitheatrummal hasonlítja össze.

Kun Robert egy néhány — az egykor Hunyadmegyében virágzó *Cserna*-családra vonatkozó okmányt mutat be.

Gróf Kuun Géza elnök két, Balog József kir. járásbíró ajánlóképéből került, érmet mutat be, s a Daciába behatoló érmek rövid történelmét adja, megemlítve, hogy először Thasos szigetről került érmek másolásait találjuk, majd Fülöp, macedoni király tetradrachmáinak másolatait, később Ptolemäus, Koson és Lysi-

machos-féle érmek lesznek uralkodókká s a rómaiság közeledtével dyrachiumi és apolloniai érmek használatnak, melyek közé bemutatott érmek is tartoznak.

Az 1890. év október hó 1-én tartott választmányi gyűlésen elnöklő gróf, Orbán Balázs és Szabó Károly, tudományosságunk e jeleseiről, társulatunk elhunyt tiszteletbeli tagjairól emlékezik meg. Kun Robert tanár Orbán Balázs és Király Pál tanár Szabó Károly fölött tartandó emlékbeszédek megírásával bizatik meg. Téglás Gábor muzeum-igazgatónak a muzeumi tárgymutató összeállításáért köszönet szavaztatik. (Kapható Téglás Gábor muzeum-igazgatónál). — Mailand Oszkár társ. titkár felolvassa dr. Hermann Antalnak Opitz Mártonról irt s fáradságos kutatások eredményét tartalmazó dolgozatát. — Téglás Gábor muzeum-igazgató szóbeli előadásban értekezik a Nagy-Almásón a «Mind-szent» nevű bányában tett kutatásairól.

Mailand Oszkár néhány, a dévai csángó-magyar telepen gyűjtött népdalt mutat be, értekezve azok keletkezési helye és eredetiségéről. E felolvasással kapcsolatban s tekintettel arra, hogy Hunyadmegye magyarságának népelete még nem tétetett kellő mértékben tanulmány tárgyává, valamint hogy e magyarság historiai multját is eddig még alig megvilágított homály fedi, határozatba megy, egy dr. Solyom F. Ferencz, Szócs Sándor, Téglás Gábor, Sándor János és Mailand Oszkár társ. tagokból álló bizottság kiküldése, mely bizottság odahasson, hogy Lozsád, Háro és más még némi részben magyar községek historiai s ethnographiai multja felderítettessék.

Az 1890. december havában tartott választmányi gyűlésen. Gróf Kuun Géza folytatja Döbrentei Gáborról irt értekezésének felolvasását. Téglás Gábor muzeum-igazgató pedig a vár-helyi amphitheatrumban eszközölt ásatásokról tesz jelentést, mely jelentés tudomásul vétele után elnök üdvözli a szép munkálatot s egyszersmind köszönetet szavaz a választmány nevében Téglás Gábor és Király Pálnak az ásatási munkálatoknak szakszerű vezetéséért. Ugyane gyűlésből intézkedik a választmány, hogy a kiásott falrészek az eső és idő viszontagságai ellen megvédesse-nek s az amphitheatrum területe körülkerítettessék.

Ugyane gyűlésen kerül szóba muzeumunk rendkívül felsza-

porodott tárgyai állandó elhelyezésének ügye, mivel a jelenlegi muzeumhelyiség nemcsak a tárgyak befogadására és kellő elhelyezésére elégtelen, de bolthajtással nem lévén ellátva, még tűzveszélynek is ki van téve. Választmány belátva, hogy a muzeum jelenlegi elhelyezése tarthatatlan, elhatározza a magas kormányhoz segélyért folyamodni s a közönség áldozatkészségét is igénybe véve minden erővel odahatni, hogy muzeumunk tárgyai méltó elhelyezést nyerjenek.

Muzeumunk kincsei képezik most és képezték eddig is társulatunk szellemi életének egyik főforrását; ez kincstárunk, melyre nemcsak megyénk büszke, de melyre a bel- és külföldi tudományos körök is meglelégedéssel tekintenek. Maradhat-e ez továbbra is állandó és biztos hajlék nélkül? Eltűrhetik-e az intéző körök és megyénk közönsége — *és ez első sorban hívatott kincseinek megőrzésére!* — hogy a tudomány e szent, *ha vesző, úgy pótolhatlan, pénz által meg nem szereshető* kincsei, egymásra zsufolva, tűzveszélynek kitéve heverjenek?

Hiszszük, hogy nem! és bizalommal tekintünk a közel jövőbe, mely, hogy meghozza e tekintetben táplált reményeink megvalósulását, arról meg vagyunk győződve.

A HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS
RÉGÉSZETI TÁRSULAT TAGJAINAK,
TISZTIKARÁNAK ÉS VÁLASZTMÁNYÁNAK NÉVJEGYZÉKE.

Tiszteletbeli tagok.

Arányi Lajos †.	Pulszky Ferencz, Budapest.
Barabás Miklós, Budapest.	Pulszky Károly, Budapest.
Baritiu György, N.-Szeben.	Rómer Flóris, Nagy-Várad, †.
Benndorf Ottó, Bécs.	Salamon Ferencz, Budapest.
Deák Farkas, Marosvásárhely, meghalt 1888 jun.	Szabó Károly, Kolozsvár, †.
Finály Henrik, Kolozsvár.	Szász Károly, Budapest.
Fraknoi Vilmos, Budapest.	Gróf Szécsen Antal, Bécs.
Haynald Lajos, Kalocsa.	Szilágyi Sándor, Budapest.
Hampel József, Budapest.	Teutsch Gy. Dániel, Nagy-Szeben.
Henszlmann Imre, Budapest, †.	Trefort Ágoston, Budapest, meg- halt 1888. aug.
Ormós Zsigmond, Temesvár.	Torma Károly, Budapest.
Pauler Gyula, Budapest.	Torma Zsófia, Szászváros.
Pogány György, Déva.	

Alapító tagok.

Dr. Arányi Lajos, Budapest, meg- halt 1887.	Bágya Zsigmond, főszolgabíró, Szászváros.
Alsó Elekné, Déva.	Benedikty József, birtokos, Vajda- Hunyad.
Br. Apor Károly, Marosvásárhely, meghalt 1885.	Bernát Miklós, kir. közjegyző, Hátszeg.
Barcsay Kálmán, alispán, Déva.	Br. Bornemissza Tivadar, M.-Illye.
Barcsay Béla, főszolgabíró, Déva.	Brúz László, gyógyszerész, Déva.
Özv. Barcsay Lászlóné, br. Bru- ckenthal Antónia, Nagy-Barcsa, megh. 1887.	Buda Ádám, birtokos, Rea.
Bágya Farkas, birtokos, Lőcse.	Buda Elek, birtokos, Alvincz.
Bágya Károly, Fejérvíz, meghalt 1886.	Csongrády Kálmánné, Rigó Ilka, Szászveszős.
	Előlevezési szövetkezet, Déva.

- Emich Gusztáv, orsz. képviselő, Budapest.
- Földváry Alexandrine, Marosvásárhely.
- Gergelyfi Tamás, Bécs.
- Gyárfás Ferencz, táblai bíró, Marosvásárhely.
- Haynald Lajos, bibornok-érsek, 100 frt a.
- Hollaky Imre, orsz. képviselő, ügyvéd, Déva.
- Br. Horváth Ödönné, gr. Rhédey Johanna, Alvincz.
- Gróf Horváth-Tholdy Lajos, orsz. képviselő, Budapest.
- Gróf Horváth Tholdy Lajosné, Dicső-Szent-Márton.
- Hunyadmegyei Első Takarékpénztár, Hátszeg.
- Inkey Béla, birtokos, Boldogfalva.
- Br. Jósika Géza, Branyicska, meghalt 1888.
- Br. Jósika János, cs. és kir. altábornagy, megh. 1885.
- Id. br. Jósika Lajos, Kolozsvár.
- Ifj. br. Jósika Lajos, Branyicska.
- Ifj. br. Jósika Lajosné, gr. Esterházi Ágnes, Branyicska.
- Br. Jósika Leo, megh. 1887.
- Br. Jósika Pepi Fanny, Branyicska.
- Br. Jósika Samu, Kolozsvár.
- Kendeffy Sámuel, birtokos, Kerneresd, 100 frt. a.
- Kenderessy Ernő, megyei aljegyző, Déva, megh. 1888.
- Kolosy Antal, prépost, meghalt, 1886.
- Kornis Berta, grófnő, Kolozsvár.
- Gróf Kun Kocsárd, Algyógy, 100 frt. a.
- Gróf Kuun Géza, M.-Némethi, 100 frt. a.
- Gróf Kuun Gézáné, br. Kemény Vilma, M.-Némethi.
- Gróf Lázár Jenő, Medgyesfalva.
- Lázár László, csikaplóczai birtokos, F.-Szálláspatak.
- Lázár Pál Oszkár, birtokos, Lapusnyak, meghalt 1887.
- Lengyel Gergely, gyógyszer., Déva.
- Gróf Lónyay Gábor, Budapest.
- Gróf Lónyay Menyhértne, Bpest.
- Lönhart Ferencz, erdélyi püspök, Gyulaféhérvár.
- Maderspach Viktor, Iszkrony, meghalt 1885.
- Moldován Demeter, udvari tanácsos, N.-Szeben, meghalt 1889.
- Nemzeti Casino, Déva.
- Nemzeti Casino, Kolozsvár.
- Br. Nopcsa Elek, Szacsal.
- Br. Orbán Balázs, orsz. képvis., Budapest, meghalt 1890.
- Petrozsény-Livazeny községek.
- Pogány Ádám, megh. 1885.
- Pogány György, főispán, Déva.
- Puy Zsigmond, főszolgabíró, Puj, megh. 1888.
- Br. Radák Ádám, Mikeszásza.
- Rudai 12 Apostol Bányatárs.
- Sándor József, kir. közjegyző, Déva.
- Dr. Sólyom-Fekete Ferencz, törv. elnök, Déva.
- Spányik József, járási orvos, Déva.
- Szállasy Ferencz, kereskedő, V.-Hunyad.
- Szentiványi Gáborné, Rigó Czeccilia, M.-Solymos.
- Szilvássy László, megh. 1885.
- Szereday Aladár, orsz. képvis. Bpest.
- Gróf Teleki Samu, Sáromberk.
- Téglás Gábor, főreálisk. ig. Déva.
- Torma Zsófia, Szászváros.
- Tornya Sándor, kir. járásbíró, V.-Hunyad. †
- Török Árpád, főszolgabíró, Ponor.
- Gróf Vass Ottilia, Kolozsvár.
- Velicska Lajos, birtokos, Bábolna.
- Br. Wesselényi Istvánné, szül. Rhédey Stephania grófné, Kolozsvár.

Rendes tagok.

- Adriányi Arnold, királyi erdőfelügyelő, Déva.
- Andersen László, királyi adófelügyelő, Déva.
- Apáthy László, kir. törv. bíró, Budapest.
- Antal János, áll. népisk. tanító, Déva.
- Dr. Ádám Endre, Kőrösbánya.
- Balia Ignác, birtokos, Déva.
- Balia Ödön, gyógyszerész, Brád.
- Dr. Balog Pál, megyei főorvos, Déva.
- Balog Gyula, kereskedő, Déva.
- Balogh József, járásbíró, Algyógy.
- Barcsay Árpád, birtokos, Petrosény.
- Barcsay Gábor, birtokos, Csóra.
- Barcsay Lajos, birtokos, N.-Barcsa.
- Bartha Győző, törv. bíró, Gyula-Fehérvár.
- Bartha Lajos, ev. ref. esperes, Tordos.
- Br. Bánffy Albertné, Kolozsvár.
- Bárdossy György, birt. Boicza.
- Bercianu Laurián, körjegyző, Romosz.
- Gróf Bethlen Bálint, Gyéres.-Szt.-Király.
- Id. gróf Bethlen Károly, Bethlen.
- Gróf Bethlen Istvánné, gróf Teleki Ilona, Kolozsvár.
- Gróf Bethlen Márkus, Teremi.
- Binder Vilmos, főerd., Szászváros.
- Dr. Biró József, ügyvéd, Déva.
- Biró József, főispáni titkár, Déva.
- Br. Bornemissza János, Kolozsvár.
- Br. Bornemissza Leopold, Kolozsvár.
- Br. Bornemissza Tivadarné, M.-Illye.
- Boros Elek, kir. táblai bíró, Maros-Vásárhely.
- Borostyáni Béla, főreálisk. tanár, Déva.
- Brády Albert, birtokos, Brád.
- Brády Lipót, birtokos, Brád.
- Brazovay Elekné, Brázova.
- Buda Imre, birtokos, Déva.
- Buda Károly, szolgabíró, Déva.
- Dáné Károly, ügyvéd, Hátszeg.
- Dr. Darvai Móricz, főreálisk. tanár, Déva.
- Dombora László, körjegyző, Petrosény.
- Dózsa Dénes, főgymn. ig., Szászváros.
- Erdélyi János, birtokos, M.-Illye.
- Gr. Esterházy Miguel, Deés.
- Fáy Béla, birtokos, Dédács.
- Fekete Ferencz, birtokos, Lozsád.
- Furka Ferencz, birtokos, Cserna-Keresztur.
- De Gerando Attila, Pálfalva.
- Györke Ferencz, építész, Petrosény.
- Hankó Vilmos dr. főreálisk. tanár Budapest.
- Dr. Hermann Antal, tanár, Budapest.
- Herczeg Ignác, birtokos, Totesd.
- Herskovits Elia, bérlő, Riskulicza.
- Hetyey Gábor, képezdei ig., Déva.
- Hints Miklós, járásbíró, Marosvásárhely.
- Hirsch Adolf, könyvkeres., Déva.
- Hollaky Arthur, megyei főjegyző, Déva.
- Hollaky Gusztávné, Acsucza.
- Horváth Simon, kir. ügyész, Déva.
- Herlea Prokop, körjegyző, Kudzsir.
- Herlea Tivadar, körjegyző, Felkenyér.
- Illyés Gáborné, Sándor Mária, Kolozsvár.
- Imhof Mór, zárdafőnök, Déva.

- Issekutz Antal, polgármester, Déva.
Br. Józsika Samuné, br. Jósika Irén,
Kolozsvár.
- Kapcza Gyula, szolgabíró, Szász-
város.
- Kapcza József, törv. jegyző, Déva.
Br. Kemény Béla, Szt.-Erzsébet.
- Kenderessy Farkas, megyei pénz-
tárnok, Déva.
- Kenderessy Mihály, törv. bíró,
Déva.
- Király Pál, főreálisk. tanár, Déva.
Klimó Mihály főreálisk. tanár, Déva.
- Kolumbán Soma, képezdei tanár,
Déva.
- Kónyi József, gazdatiszt, Bra-
nyicska.
- Kovács Ödön, ügyvéd, Budapest.
- Körmendy Gyula, járási orvos,
Brád.
- Gróf Kun István, Benczencz.
Kun Róbert, főreálisk. tanár, Déva.
- László Ignác, mérnök, Déva.
László Zsigmond, képezdei tanár,
Déva.
- Lázár Árpád, birtokos, Dobra.
Lázár György, tisztii főügyész, Déva.
- Ifj. Lázár Farkas, szolgabíró, Al-
Gyógy,
- Lázár Farkas, mérnök, Déva.
Gróf Lázár Miklós, Kolozsvár.
- Dr. Lengyel József, szolgabíró, Puj.
Lészay János, birtokos, Puj.
- Dr. Lészay László, megyei főorvos,
Szászváros.
- Löbl Salamon, keresk., Dobra.
Makray László, birtokos, Felpestes.
- Mailand Oszkár, főreálisk. tanár,
Déva.
- Márkossy László, főszolgabíró, Kő-
rösbánya.
- Dr. Mihi János, ügyvéd, Szász-
város.
- Miksa Lajos, birtokos, Hadrév.
Nagy István, birtokos, Rákosd.
- Nagy Miklós, áll. népisk. igazg.,
Petrozsény.
- Naláczy Ákos, birtokos, Nalácsvál.
Nemes János, Kolozsvár.
Nemes Sámuel, táblai bíró, Maros-
Vásárhely.
- Olariu Elek, ügyvéd, Déva.
- Orbonás József, szolgabíró, Szász-
város.
- Pap Adolf, birtokos, M.-Solymos.
Pap József, birtokos, N.-Pestény.
- Papiu János, görög keleti esperes,
Nagy-Szeben.
- Pelger Mihály, népisk. igazgató,
Petrozsény.
- Dr. Petco Lázár, ügyvéd, Arad.
Dr. Pettkó Béla, orsz. levéltári fo-
galmazó, Bpest.
- Pethő Alajos, erdő-felügyelő, Nagy-
Várad,
- Pogány Károly, orsz. képviselő,
Budapest.
- Ponory Sándor, törv. elnök, Kézdi-
Vásárhely.
- Dr. Reichenberger Zsigmond, kór-
házi főorvos, Déva.
- Réthi Lajos, tanfelügyelő, Déva.
Dr. Szász Iván, alügyész, Déva.
- Schieszl Károly, gyógyszerész, Kő-
rösbánya.
- Schindelka Ernő, bányatiszt, N.-Ág
Scholz Ottó, erdőmester, Znió-
váralja.
- Szabó József, bányatulajdonos, Ru-
dabánya.
- Szacsvay Sándor, birtokos, Hidal-
más.
- Szathmári György, min. tanácsos,
Budapest.
- Szánthó Károly birtokos, Alpestes.
Szegedy Miklós ev. ref. lelkész,
Kőrösbánya.
- Szentirmay Alajos, mérnök, Déva.
Szentpétery Ignác, orvos, Kudzsir.
Szinte Gábor, főreálisk. tanár, Déva.

Szöllősy Lajos, képezdei tanár, Déva.	Ifj. gróf Thoroczky Miklós, Ker- nyesd.
Szöts Sándor, ev. ref. lelkész, Déva.	Tisztviselők Olvasó-egylete, Piski.
Takarékpénztár, Szászváros.	Tódor Péter, körjegyző, Tordos.
Tallacsek Ferencz, bányai igazgató, Petrozsény.	Tolnay János, törv. bíró, Déva.
Gr. Teleki Domokosné, gróf Te- leki Klementine, Kolozsvár.	Ugron Sándor, M.-Záh.
Gróf Teleki Gusztávné, Kolozsvár.	Várady Bertalan, főszolgabíró, V.- Hunyad.
Gróf Teleki György, Nalácsvád.	Venter Gerő, ügyvéd, Arad.
Gróf Teleki Györgyné, Nalácsvád.	Veres József járásbíró, Hátszeg.
Gróf Teleki Károly, Kolozsvár.	Zeyk József, birtokos, Gombás.
Teleki István, segéd-tanfelügyelő, Segesvár,	Zombor Antal, járásbíró, Körös- bánya.

A társulat tisztviselői.

Elnök: gróf Kuun Géza.	Könyvtárnok: Király Pál.
Alelnök: dr. Solyom-Fekete Fe- rencz.	Pénztárnok Szöllősy Lajos.
Titkár: Mailand Oszkár.	Ügyész: Lázár György.
	Muzeumi igazgató: Téglás Gábor.

Igazgató-választmány.

Barcsay Béla.	Kun Róbert.
Barcsay Kálmán.	László Ignác.
Bernáth Miklós.	László Zsigmond.
Bíró József.	Lázár György.
Borostyáni Béla.	Makray László.
Buda Ádám.	Márkósy László.
Id. Buda Imre.	Pogány György.
Buda Károly.	Pogány Károly.
Dr. Darvai Móricz.	Réthi Lajos.
Imhof Mór.	Dr. Reichenberger Zs.
Inkey Béla.	K. Sándor József.
Issekutz Antal.	Szereday Aladár.
Hetyey Gábor.	Szinte Gábor.
Hollaky Arthur.	Snegon Vilma.
Br. Jósika Lajos.	Szöts Sándor.
Kenderessy Mihály.	Tallacsek Ferencz.
Klímó Mihály.	Tolnay János.

Torma Zsófia.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
1. Gróf Kuun Géza: Elnöki megnyitó	5—10
2. Téglás Gábor: Emlékbeszéd Trefort Ágoston felett	11—26
3. Dr. Solyom-Fekete Ferenc: Hunyadmegye hely- és helység- neveinek történetéhez	27—35
4. Király Pál: Adalékok Mithra-cultusához	36—70
5. Dr. Darvay Mór: Az oláhok államalkotásai	71—83
6. Király Pál: Dacia nyugoti határa s a határvédelem	84—103
7. Mailand Oszkár: Csángó-magyar népdalok	104—108
8. Téglás Gábor: A hunyadmegyei tört. és régészeti társulat mu- zeuma. (Tájékoztató.)	109—118

Hivatalos rész.

9. A társulat életéből. Mailand Oszkár	119—139
10. A társulat tagjainak névjegyzéke	140—144

